

*ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ*

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

III архівні читання
20 квітня 2016 року

ХЕРСОН
2016

*Схвалено рішенням науково-методичної ради
Державного архіву Херсонської області
від 30 червня 2016 року, протокол № 3*

Відповідальний за випуск: Г. Б. Проценко

Упорядник: І. Ю. Сінкевич

І 90 ІСТОРИЯ В ДОКУМЕНТАХ: Збірник наукових доповідей III архівних читань (Херсон, 20 квітня 2016 року) / Державний архів Херсонської області. – Херсон : Айлант, 2016. – 68 с.: іл.

Збірник містить матеріали архівних читань, проведених 20 квітня 2016 року у м. Херсоні Державним архівом Херсонської області до 95-річчя державної архівної служби Херсонської області.

Матеріали збірника охоплюють питання, пов'язані із новітніми дослідженнями в галузі джерелознавства, історії архівної спадщини, регіональної історії.

Видання призначене для істориків, краєзнавців, викладачів, студентів, всіх хто цікавиться історією рідного краю.

Відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо несе автор.

Державний архів Херсонської області
вул. Радянська, 3, м. Херсон, 73003
тел./факс: (0552) 22 58 95
e-mail: daxo@ukrpost.net
веб-сайт: <http://kherson.archives.gov.ua>

ЗМІСТ

С. Г. Водотика, Л. А. Савенок Історія херсона у концепті фронтиру (за документами Державного архіву Херсонської області).....	4
О. А. Макієнко Земські архіваріуси: професійний портрет.....	9
О. М. Крючкова Фонд Херсонської міської управи як джерело з історії краю наприкінці ХІХ – початку ХХ століть	16
О. І. Шинкаренко Новотроїцьке.....	20
І. В. Лопушинська Перші особи Херсонського окружного виконавчого комітету (за документами Державного архіву Херсонської області).....	23
І. Ю. Сінкевич утворення Національних районів на Херсонщині у документах Державного архіву Херсонської області	28
Г. Б. Проценко Реабілітована арія Херсонського маестро	42
Н. М. Сухина Життєвий шлях Бориса Лавреньова у документах Державного архіву Херсонської області	45
В. М. Кібець Образ дореволюційного Херсона у спогадах Л. П. Соловйова.....	49
Ю.О. Коник З історії повоєнного кінопрокату в Херсонській області (1944-1952)	55
Д. Л. Ганченко Від землевпорядної експедиції до Інституту землеустрою	60
Я. Г. Фітьо Микола Іванович Братан – поет, прозаїк, драматург у документах держархіву області	63

ІСТОРІЯ ХЕРСОНА У КОНЦЕПТІ ФРОНТИРУ
(за документами Державного архіву Херсонської області)

Історія вивчення м. Херсон плідна і різноманітна, але наразі вона потребує узагальнюючої праці з використанням відповідного до специфіки міста сучасного методологічного інструментарію. Зокрема, з урахуванням географічного та геополітичного розташування та особливостей історичної долі міста має стати в нагоді теорія фронтиру.

Зазначимо, що первісно термін «фронтір» співвідносився з епохою колонізації земель на Дикому Заході США. Так, у 1883 р. на Всесвітньому історичному конгресі у Нью-Йорку виступ американського історика Ф. Дж. Тернера «Значення фронтиру для американської історії» спричинив значний резонанс і загострив інтерес до історії малообжитих просторів американського континенту, ролі цих земель у формуванні нації та держави, врешті дав життя окремому напрямку історичних досліджень. Згодом теорія фронтиру була суттєво доповнена й удосконалена [1].

Наразі фронтір трактують як зону міжцивілізаційного, полікультурного впливу і взаємодії. Саме таке розуміння запропонував американський історик і сходознавець О. Латтімор на підставі вивчення еволюції фронтірних соціумів Великого Степу у контексті генезису китайської цивілізації. У другій половині ХХ ст. тенденція до компаративістських студій світових фронтірів зміцніла.

Так, В. Вебб запропонував глобальний історичний наратив, поширивши тезу Тернера на Західну Європу, всю Америку, Південну Африку, Нову Зеландію як зону «Великого Фронтиру», наголосивши на значному впливі відповідних народів на світову економіку та культуру. Дослідник вважав фронтір одним із чинників модернізації суспільства у часи «ери фронтиру» 1500-1900 рр. За ним, саме фронтір надав ресурси для інтенсивної індустріалізації, він вабив активних і підприємливих людей спробувати щастя на нових теренах.

В. Г. Макніл на матеріалах Східної Європи XVI – XIX ст. довів, що феномен фронтиру передусім полягає у взаємодії культур. За А. Рібером, Україна в сенсі фронтиру являє собою перехідну зону, в межах якої відбувається взаємодія кількох культур та поліетнічних структур [2].

Нарешті, чи не найбільш плідне для нашої розвідки тлумачення фронтиру розробив А. Каппелер. Дослідник запропонував розглядати фронтір у чотирьох ракурсах: як географічний фронтір між різними природними зонами, як соціальний фронтір між різноманітними способами життя та системами цінностей, як військовий фронтір, як релігійний фронтір. Відповідно до цієї загальної схеми вчений виділяв, серед інших, фронтір поселень [3].

Водотика Сергій Григорович, доктор історичних наук, професор кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету, м. Херсон

Савенок Людмила Андріївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри природничо-наукової підготовки Одеського національного політехнічного університету, м. Одеса

Наголосимо, що теорія фронтиру наразі є доволі популярною в вітчизняній історичній регіоналістиці. Скажімо, В. Грибовський успішно вивчає запорозько-ногайське співіснування, у т. ч. на теренах Херсонщини, у XVI – XVIII ст. [4]. В. Кравченко проаналізував м. Харків як центр Слобожанщини, прикордонної території між степом і лісом, осілими та кочовими народами, козацькими областями й імперією, Україною і Росією, українською та російською (імперською) ідентичністю [5].

Виходячи з евристичного потенціалу теорії фронтиру та враховуючи обсяг розвідки, її метою є аналіз взаємодії традиційних, доіндустріальних, і модерних, індустріальних, рис історії Херсона на рубежі XIX – XX ст. Такі хронологічні межі обрані через виразність співіснування та протистояння традиційних і модерних тенденцій суспільного розвитку, обумовлених перш за все взаємодією східної та західної цивілізацій у нашому краї.

Так, на рубежі XIX – XX ст. Херсон був центром губернії та повіту, адміністративно-чиновницьким та торгово-промисловим містом, морським і річковим портом У 1904 р. в ньому проживало 64,6 тис. мешканців, було 1 838 будинків, 15 готелів та 10 постійних дворів, 70 фабрично-заводських закладів (1 308 зайнятих), 111 ремісничих майстерень (555 ремісників), 32 трактири, 32 храми, 7 ярмарок, 6 бібліотек та 4 театри. На столичних гостей місто справляло неоднозначне враження: одних шокувала розбита бруківка, занедбані тротуари та убогі будинки без зручностей, а іншим подобався чудовий краєвид, красиві й оригінальні споруди, затишні вулиці й алеї. Обидва погляди мали рацію – центр міста був модерний, майже європейський, а околиці – з промисловими закладами та напівсільським, традиційним укладом життя [6, арк. 3-4].

Але, в цілому, ритм життя залишався традиційним. *«Жизнь в Херсоне, – зазначав вдумливий мемуарист Й. Н. Векслер, маючи змогу порівняти різні міста, – протекла тихо, без всяких встрясок, население жило, по привычке, размеренной жизнью... В массе своей, население не предъявляло никаких претензий, не проявляло никаких стремлений... люди знали друг друга»* [7, с. 26].

У місті працювали 36 губернських і 85 повітових установ, 12 земських інституцій, губернські та повітові станові органи дворянства. Вони давали роботу чиновникам і збільшували добробут міста, дозволяли залучати адміністративний ресурс до вирішення міських проблем. Водночас бюрократія, особливо вищої ланки, була вкрай консервативною. Вона воліла жити в тихому місті без великих підприємств, залізниці та пролетаріату [8, арк. 1-71]. Цей консерватизм дещо компенсували міська дума, земства, біржовий комітет та інші громадські організації, які переймалися прогресивними змінами на шляхах модернізації та становлення громадянського суспільства [9, арк. 1-4].

За Всеросійським демографічним переписом 1897 р. у кінці XIX ст. з 59,1 тис. херсонців 39,4 % мали самостійне джерело прибутків. Провідними галузями економіки були промисловість і ремесло (зайнято 23,7 % самодіяльного населення), торгівля (14,9 %), транспорт і зв'язок (4,8 %), будівництво і житлове господарство (4,5 %), управління та правопорядок (3,8 %), охорона здоров'я та гігієна (3,3 %), освіта (1,9 %) і банківська справа (0,25 %). Перепис зафіксував остаточний розрив з селом – лише 1,8 % населення було зайнято у сільському господарстві [10, с. 198-271].

Водночас переважання традиційних (переробка сільськогосподарської сировини, харчосмакова, пошив одягу) та практична відсутність модерних (електроенергетика, машинобудування, хімічна) галузей свідчить, що промисловість міста знаходилась на межі традиційного і модерного, аграрного й індустріального суспільств. Наявний торгово-промисловий потенціал використовувався далеко не у повній мірі через недостатнє впровадження науково-технічних новацій, застарілі джерела енергії, відсутність до 1907 р. залізниці. Показово, що перший машинобудівний завод Гуревича та електростанція з'явилися практично одночасно з появою залізниці.

У другій половині ХІХ ст. спостерігається значне зростання населення міст Північного Причорномор'я. Так, у Херсоні кількість мешканців зросла у 1,74 рази, але за темпами зростання він поступався Миколаєву та Одесі, не кажучи вже про Єлисаветград (Кіровоград). Показово, що за 1897-1912 рр. населення Херсона зросло на 16,9 %, а Берислава – на 39,1 % [11, с. 10-13]. Отже, Херсон ніби ставав частиною індустріального тренду урбанізації, але якимось неквапливо, невпевнено. Скажімо, за переписом 1897 р. мігранти склали 37 %, що було суттєво менше порівняно з містами-лідерами модернізації навіть України, не кажучи вже про Західну Європу чи США.

Особливо показовим у плані входження у світовий ринок і формування відкритого суспільства є серед них частка народжених за кордоном – вона становила 0,4 % в Херсоні і, для порівняння, – 1,8 % в Одесі. Німці, найбільш послідовні носії тодішньої модерної трудової етики, склали 0,72 % населення Херсона, а Одеси – 2,54 %. Серед херсонських мігрантів 10,5 % становили вихідці з сусідньої Таврійської губернії (очевидно, з сусідніх Дніпровського та Мелітопольського повітів), а лідерство тримали переселенці з лівобережних українських губерній. Це у значній мірі визначало соціально-психологічні риси міста.

У структурі торгово-промислової буржуазії міста переважали дрібні підприємці, власники напівкустарних закладів з переважанням ручної праці та орієнтацією виробництва на внутрішній ринок. До того ж бізнес у Херсоні був переважно клановий, сімейний та, що більш суттєво, культура підприємництва сполучала модерні риси з напівазіатськими, як сьогодні кажуть, «сірими» чи напівкримінальними.

Візьмемо для прикладу знаковий для Херсона бізнес родини Вадонів, ім'я яких закономірно нещодавно отримав колишній правулок С. Лазо. Французька родина попервах володіла кузнею та слюсарною майстернею, їх продукція (замки, залізні шипи на колеса возів і т. п.) відзначалась якістю, прибутки росли, що дозволило збудувати невеликий чавуноливарний завод [12, арк. 6-9]. Значні суми, зароблені при виконанні термінових військових підрядів з виготовлення гарматних лафітів для Очаківської фортеці в роки Кримської війни, були вкладені у розширення бізнесу. Вадони модернізували чавуноливарне виробництво, заснували верф (нині суднобудівний і судноремонтний завод) і механічний завод. Їх підприємства випускали кораблі, в т. ч. есмінці, землеробські знаряддя, устаткування для млинів і лісопилочок.

На початку ХХ ст. родина Вадонів складалася з майже 50 чоловік, більшість з яких працювала у сімейному бізнесі, причому чоловіки отримували технічну та комерційну освіту у Франції. Кваліфіковані робітники на їх підприємствах

отримували пристойну заробітну плату. Родина піклувалася про робітників як важливу складову процвітання справи. Вадони займались благодійністю, громадськими справами, запровадили корпоративне свято на честь взяття Бастилії тощо. Водночас при нагоді недоплачували працівникам зароблені гроші, збирали з них кошти на організацію урочистостей під час відвідин міста сановними особами тощо, що обурювало робітників і поширювало деструктивні настрої [13, арк. 1-3].

Не менш суперечливі підприємницькі риси були притаманні купцям, які домінували в економіці міста – вони володіли готелями, магазинами, верфями, млинами тощо. Купці були серед піонерів нових галузей, вкладали гроші в інфраструктуру, займались благодійництвом (згадаємо Тропіних) і т. п. Водночас серед них панувала традиційна психологія, що суттєво стримувала модернізацію через нераціональне використання коштів тощо.

Наведемо типовий приклад. У 1850 р. підприємлива дружина купця О. Ходушина відкрила типографію, успішно продавши після смерті чоловіка його бізнес. Збільшення масштабів виробництва (обсяги сягали поважних для типографської справи середнього міста 22 тис. куб.) і штату (31 робітник) дозволило суттєво розширити сферу діяльності (типографія, літографія), витримати конкуренцію, забезпечити високу якість продукції (послугами типографії користувалися земство, міська дума, владні структури) [14, арк. 8-9]. При цьому енергетична база підприємства була паровою, тобто далеко не модерною.

Прибутки від типографії дозволили власниці відкрити ще низку справ, зокрема лихварську. Але успішна справа за заповітом О. Ходушиної 1903 р. була продана з молотка. Власниця заповіла через три роки після своєї смерті ліквідувати підприємства, отримані кошти від продажу покласти в банк, причому дочці виділялося 40 тис. руб., а решту майна і капіталу поділити між трьома синами. Окремо визначався розмір незабезпеченим родичам і робітникам та 5 % прибутку – опікунам майна [15, арк. 1-3].

Отже, купчиха-підприємець вважала за краще продати весь свій бізнес і гроші покласти в банк, а не зберегти й розвинути продуктивну справу, перетворити її на сімейну чи інвестувати кошти у новий бізнес. Це слід розуміти як прояв традиційного мислення. Очевидно, підприємницька діяльність сприймалась як тимчасова, плінна. Організувати успішний бізнес і витримати конкуренцію виявилось простіше, ніж подолати стереотипи традиційної психології. Модерний дух підприємництва важко утверджувався в середовищі херсонських бізнесменів.

Підсумовуючи наголосимо, що використання концепту фронтиру дозволяє проаналізувати історію Херсона як взаємодію різних (якщо не антагоністичних) типів культури, передусім модерної і традиційної. Навіть побіжний аналіз деяких рис соціально-економічного обличчя Херсона на рубежі XIX – XX ст. свідчить, що воно сполучало нове і старе, західне і східне, індустріальне і доіндустріальне.

Проте, така ситуація була притаманна українському бізнесу в цілому. Це стало однією з причин того, що підприємці не трансформувались в альтернативну силу чинній владі, не запропонували і не реалізували власний проект модернізації суспільства, а покійно пливли в річищі державної та неорганічної моделі модернізації Російської імперії. Трагічні наслідки руйнівної сили більшовицького перевороту не забарилися. Очевидно, що цей історичний урок варто усвідомити сучасному українському бізнесу.

Джерела та література

1. Водотика Т. Теорія фронтиру та її пізнавальні можливості у контексті історичної регіоналістики / Т. Водотика // Регіональна історія України. Зб. наук. статей. – К. : Інститут історії Укр. НАН Укр., 2012. – Вип. 6. – С. 101-114.
2. Рибер А. Меняющиеся концепции и конструкции фронта: сравнительно-исторический подход / А. Рибер // Новая имперская история постсоветского пространства. Сборник статей (Биб-ка журнала «Ab imperio»). – Казань, 2004. – С. 180-200.
3. Каппелер А. Южный и восточный фронт России в 17-18 веках / А. Каппелер // Ab imperio. – Казань, 2003. – № 1. – С. 47-64.
4. Грибовський В. В. Бібліографія // Інститут історичної урбаністики – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ri-urbanhistory.org.ua/biobibliography/11-personalni-storinki/9-gribovsky-vladislav-volodimirovich.
5. Кравченко В. В. Харьков (Харьков: столица Пограничья) / В. В. Кравченко. – Вильнюс : ЕГУ, 2010. – 358 с.
6. Держархів Херсонської обл., ф. Р-944 Личный фонд Соловьева Л. П, оп. 1, спр. 2 Воспоминания о родном городе Херсоне. 1975 г., 61 арк.
7. Векслер И. Н. Херсон и его жители / Упоряд.: В. Андреев, Т. Братченко, С. Дяченко, С. Андреева. – Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. – 120 с.
8. Держархів Херсонської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 73 Формулярные списки Херсонского гражданского губернатора, председателя палаты гражданского суда, директоров училищ Херсонской губернии и др. чиновников. 1821-1912 гг., 98 арк.
9. Держархів Херсонської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 60 Журнал заседаний Херсонской думы, отчеты и контракты городской управы с фабрикантами Вадоном, Спозито и др. 17.06.1909 г. – 25.12.1909 г., 194 арк.
10. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. XLVII. Херсонская губерния. – М. : Изд. Центр. стат. к-та МВД, 1904. – 319, XIV с.
11. Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 г. – Херсон : Херсон. губерн. стат. к-т, 1913. – 495 с.
12. Держархів Херсонської обл., ф. Р-4009, оп. 6 Вадон Борис Євгенович, спр. 1 История рода Вадонов, 45 арк.
13. Центральний державний історичний архів, ф. 349, оп. 1, спр. 46 Донесение помощника начальника Херсонского жандармского управления в г. Херсоне о неполной выплате рабочим судостроительной верфи Вадона заработанных денег. 3.02.-13.10.1915 г., 3 арк.
14. Держархів Херсонської обл., ф. Р-4003, оп. 17, спр. 34 Е. Ю. Писаренко. Виписки з книг про розвиток промислових підприємств в Херсоні. Автограф. [1830-1913 pp.], 49 арк.
15. Держархів Херсонської обл., ф. 51, оп. 1, спр. 160 Дело херсонского нотариуса А. П. Подпалова о совершении духовного завещания вдовы херсонского купца О. Д. Ходушиной. 1903 г., 3 арк.

© Водотика С. Г., Савенок Л. А., 2016

Дата надходження статті до редколегії 10.03.2016

ЗЕМСЬКІ АРХІВАРІУСИ: ПРОФЕСІЙНИЙ ПОРТРЕТ

Важливе значення для розвитку українських регіонів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. мала діяльність органів земського самоврядування. Вона посприяла розбудові господарської інфраструктури, інтенсифікації культурного будівництва, активізації суспільно-політичного життя. Успішність земств визначалася раціональністю обраної ними управлінської моделі, вдалим поєднанням матеріальних і людських ресурсів.

Значну роль у зростанні ефективності функціонування земств відіграли заходи щодо оптимізації постановки діловодства й архівної справи в земських управах. Відтак земства зробили помітний внесок у розвиток архівістики на території України.

Земські архіви входили до числа найбільших упорядкованих провінційних архівів на українських землях. На початку ХХ ст. у складі пересічного архіву повітового земства могло нараховуватися до 10 тис. од. зб., а найбільшого серед земських архівів – архіву губернського земства – до 50 тис. од. зб. [1, с. 1, 8, 10, 12, 29]. За орієнтовними підрахунками у часи ліквідації органів земського самоврядування на території України в 1920 р. загальна кількість архівних справ у їх документосховищах складала не менше 1 млн. од. зб. Більшість земств опікувалися становищем архівного господарства, намагалися організувати архівну справу в межах підвідомчих установ, вживали заходів для фінансової підтримки архівних працівників, й, зрештою, турбувалися про належне використання інформаційного потенціалу документального комплексу, що зберігався в земських архівосховищах.

Успішність роботи архівної служби конкретного земства визначалося дією ряду об'єктивних і суб'єктивних факторів – раціональним улаштуванням управлінського апарату, наявністю достатніх матеріально-технічних ресурсів, правильним підбором кадрів і, головне, розумінням самими земцями значення архівної інформації для функціонування земського господарства.

Питання формування архівних підрозділів земських установ, їх організації та порядку функціонування вже привертало увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників. У низці публікацій було розглянуто проблеми експертизи цінності, комплектування, обліку та зберігання документів, організації користування ними в земських архівах [2-7]. Водночас концентрація дослідницьких зусиль на вивченні різноманітних аспектів архівної практики земств залишила без належної уваги її людський вимір – особу архівного працівника.

Центральною фігурою архівної служби будь-якого земства був архіваріус. Від його рівня освіченості, професіоналізму, відповідального ставлення до службових обов'язків, усвідомлення свого високого суспільного призначення як зберігача і транслятора історичної пам'яті залежала подальша доля документальної спадщини земств.

Архівна служба, як самостійний підрозділ канцелярії земської управи, почала формуватися вже на етапі становлення органів земського самоврядування наприкінці 1860-х – у 1870-х роках. Першими започаткували спеціальні архівні служби губернські земські управи, в яких на зберіганні перебувала не лише земська документація, але й успадковані ними величезні комплекси документів неземського походження (приказів громадського нагляду, будівельних і шляхових комісій, комісій народного продовольства, лікарняних рад тощо).

Наприкінці 1860-х років у штатному розписі канцелярій управ низки губернських земств України з'явилася окрема посада архіваріуса. Першим штатним земським архіваріусом на території українських губерній у 1867 р. став Мартин Степанович Скроцький – службовець канцелярії Херсонської губернської земської управи [3, с. 119]. У повітових земствах через відносно невеликий обсяг архівів виокремлення посадових обов'язків архіваріуса в межах функцій канцелярського персоналу відбулося значно пізніше – наприкінці XIX – на початку XX ст. До 1917 р. посада архіваріуса була включена до штату канцелярій більшості губернських і повітових земств України, в решті ж земств його обов'язки виконували інші службовці канцелярій (секретарі, діловоди, реєстратори, екзекутори, бібліотекарі).

Інформація, що стосувалася визначення службового статусу земських архіваріусів, їх прав та обов'язків, є дуже лаконічною. Це пов'язано з фактичною відсутністю окремих нормативних документів, які б регламентували порядок функціонування архівів земських установ [8, с. 54], а також низьким рівнем збереженості відповідних діловодних документів земських управ на території України. Але виявлені під час евристичної роботи в державних архівах України окремі документи дозволяють розкрити основні риси професійного портрету земських архіваріусів.

Вивчення документів засвідчує відсутність у земців уніфікованих підходів до унормування архівної справи. Кожне земство, спираючись на домінуючі в середовищі місцевих діячів погляди на роль і значення архівів у суспільному житті, самостійно розробляло оптимальні варіанти організації архівної справи, у тому числі й заходи щодо розвитку професійних якостей архіваріусів, стимулювання та заохочення їх роботи.

У службовій ієрархії земської управи архіваріус належав до представників допоміжного канцелярського персоналу, поряд з писарями, рахівниками та реєстраторами. Безпосередній нагляд за роботою архіваріуса здійснював секретар земської управи, а куратором архівної частини в земській управі вважався голова земської управи [4, с. 12]. До кола обов'язків відповідальних за постановку архівної справи службовців канцелярій управ входили питання комплектування архівів, систематизації документів, забезпечення їх обліку та збереження, вдосконалення довідкового апарату та організації використання документної інформації для вирішення різноманітних завдань земської діяльності.

Першорядною функцією земського архіваріуса було приймання за описом від діловодів окремих функціональних підрозділів управи завершених у поточному діловодстві справ. Серед документів переважали діловодні та статистичні матеріали: журнали і протоколи засідань земських зібрань і управ, різних земських з'їздів, нарад і комісій, звіти і доповіді управ та її службових підрозділів, бухгалтерська документація, матеріали статистичних переписів і обстежень, ревізії

земського майна, особові справи співробітників, листування управи з державними та громадськими установами, окремими особами тощо. Засвідчене джерелами поступове зростання обсягів комплектування було нерозривно пов'язане з інтенсифікацією документообігу земських установ. Так, на початку ХХ ст. архіви повітових земств щорічно поповнювалися на 100-200 справ [9, с. 147], а губернських земств – на 500-1000 справ [10, с. 131; 11, с. 336]. Показники щорічних надходжень справ до архівів різних земств значною мірою визначалися масштабами їх культурно-господарської роботи.

Важливим завданням у роботі архіваріуса була розробка та впровадження оптимальної організації документів у земських архівах. Наявні схеми їх систематизації базувалися на суто прагматичних підходах, які визначалися індивідуально в кожному конкретному земстві. Організація одиниць зберігання (за структурною, хронологічною чи комбінованою ознаками) закріплювалася в архівних описах, іноді складалися алфавіти справ. В окремих земствах, де за дорученням керівництва архіваріусами проводилася масштабна робота з упорядкування архівів, формувалися картотеки архівних справ [8, с. 53; 12, с. 454].

Головну увагу архівні працівники земств приділяли проблемам збереженості документів. Їх вирішення відбувалося як шляхом удосконалення матеріально-технічної бази архівів, так і через оптимізацію наявних документальних зібрань. Дефіцит земських фінансів зазвичай не дозволяв домогтися радикального поліпшення умов зберігання архівних справ. Вони переховувалися в кращому випадку в пристосованих для цього підвалах і горищах, а в гіршому – в неопалюваних сараях на подвір'ях земських будівель [8, с. 59-61; 9, с. 145]. Унікальним прикладом турботи про документальну спадщину земства слід вважати відведення для потреб архіву дев'яти просторих опалюваних кімнат цокольного поверху новозбудованої будівлі Полтавського губернського земства (початок ХХ ст.), забезпечених необхідним технічним обладнанням (металевими стелажми, залізними дверима і віконницями, пожежними кранами), з окремим кабінетом для роботи архіваріуса [1, с. 1; 13, с. 97, 132]. Однак, за браком достатніх і безпечних для зберігання документів земських приміщень практикувалася періодична утилізація старих архівних справ для звільнення необхідного місця в документосховищі [8, с. 54-57, 64]. Експертиза цінності документів вимагала високого рівня професіоналізму архівних працівників і належного контролю за їх роботою з боку земських діячів. Додатковою гарантією для запобігання знищенню цінних документів мало стати залучення до утилізаційних робіт експертів місцевих учених архівних комісій [14, с. 27-28; 15, с. 230; 16, с. 293-294].

Наявність умов для нормального функціонування земського архіву, його загальна впорядкованість визначала ступінь ефективності використання архівної інформації. Найчастіше обов'язки земського архіваріуса в цій сфері обмежувалися пошуком і видачею необхідних справ у розпорядження службовців різних підрозділів управи, які вже самостійно готували потрібні довідки, витяги та копії. Масштаби пошукової роботи архіваріуса засвідчує статистика видавання справ архівом Чернігівського губернського земства: в 1905 р. – 283 справи, в 1906 р. – 535 справ, в 1908 р. – 474 справи [12, с. 454; 17, с. 375; 18, с. 407]. Зростаючі потреби в оперативному розшуку необхідної інформації сприяли подальшому вдосконаленню організації архівних документів, розвитку обліково-довідкового апарату земських архівів.

Незамінною була допомога архіваріусів у процесі реалізації різних видавничих проектів земських установ – підготовки ювілейних науково-популярних нарисів з історії земства [19, с. 187-190], а також різних довідкових видань – зводів постанов земських зібрань, земських календарів і щорічників.

Вже побіжного огляду кола функціональних обов'язків земського архіваріуса та обсягів здійснюваних ним робіт достатньо для глибокого переконання в потребі подальшої професіоналізації архівної справи у земствах, створення належних умов для службової діяльності земських архіваріусів. Втім, аналіз наявної джерельної інформації засвідчує неспроможність керівництва українських земств забезпечити оптимальне вирішення кадрових проблем своїх архівних підрозділів.

Документи фіксують поширення в середовищі земців стереотипного уявлення про архіваріусів як канцелярських службовців, необтяжених складною й напруженою роботою. Тож для економії земських коштів управи не гребували можливістю покласти на них додаткові службові обов'язки – реєстратора, бібліотекаря або ексекютора. Іноді траплялося й більш нестандартне використання праці архіваріуса. Так, у Волинському губернському земстві в його завідуванні перебували земельні ділянки земства в м. Житомирі [20, с. 149], а в Чернігівському – *«колекції мінералів і зразків глини та ґрунтів, гербарій болотяних рослин і зразки виробів із соломи»* [21, с. 287].

Кошторисні асигнування на утримання архіваріусів слугують своєрідним індикатором архівної політики різних земств. Річне жалування перших земських архіваріусів не перевищувало 180-200 руб., тобто було значно менше, ніж в інших співробітників канцелярії управи. Зокрема, у 1867 р. архіваріус Херсонської губернської земської управи отримував 200 руб. платні, тоді як реєстратор – 360 руб., діловоди – від 480 до 700 руб., коректор – 1200 руб., а секретар управи – 1800 руб. [22, с. 25]. Спроби перегляду розміру посадового окладу в бік його збільшення інколи зупинялися земськими гласними *«з огляду на незначність занять архіваріуса»* [23, с. 171]. Відсутність будь-яких загальних нормативів в оплаті праці службовців земських канцелярій вело до значного різноманіття в розмірах посадових окладів архіваріусів у губерніях України. Так, напередодні Першої світової війни співробітник земського архіву міг отримувати річне жалування від 120 руб. в Черкаському повітовому земстві до 720 руб. в Катеринославському губернському земстві, а в середньому по Україні – 300-600 руб. [4, с. 12]. У 1914 р. архіваріус Херсонської губернської земської управи, який до того ж виконував ще й обов'язки ексекютора, згідно кошторису мав посадовий оклад у 600 руб. на рік. При цьому власне його архівна праця оцінювалася лише в 180 руб. [8, с. 63]. Через складні матеріальні умови земські архіваріуси були змушені час від часу звертатися за фінансовою допомогою до керівних органів земств. Нерідко земства були змушені після їх смерті призначати вдовам персональне грошове утримання.

Низький рівень матеріального забезпечення не сприяв залученню до роботи в земських архівах енергійних та ініціативних працівників. Серед архіваріусів переважали люди поважного віку, які пройшли значний трудовий шлях на посадах молодших канцелярських службовців (реєстраторів, писарів). Так, у 1892 р. посаду архіваріуса Херсонської повітової земської управи обіймав 105-річний Іван Іванович Гальченко, який віддав архівній справі попередні 15 років свого життя [24, с. 46-47]. Перші архіваріуси Херсонського губернського земства – М. Скроцький, В. Грибанов та Г. Матвеев – також були вже у досить поважному

віці, отримавши до роботи в земстві досвід канцелярської служби в державних установах. Втім, траплялися й винятки із загальної тенденції. Зокрема, архіваріус Аккерманської повітової земської управи – Кирило Олексійович Котляревський – вступив на земську службу в 1878 р. ще 16-річним юнаком і виконував обов'язки архіваріуса впродовж наступних 40 років [25, арк. 195].

Більш молоді працівники зазвичай шукали будь-які способи для кар'єрного зростання, що створювало передумови для швидкої ротації архівних кадрів. На початку ХХ ст. подібна ситуація спостерігалася й в Херсонській губернській земській управі. Так, архіваріус О. Охримовський, не встигнувши пропрацювати на посаді й року, перейшов на службу діловодом сільськогосподарського відділення губернської земської управи (з річним окладом жалування 1 200 руб.) [26, с. 115; 27, с. 156].

Загальний рівень матеріально-технічної бази земських архівів не сприяв створенню належних умов для професійної діяльності їх працівників. Щоденна праця у тісних, темних і вологих, часто неопалюваних приміщеннях неминуче позначалася на стані здоров'я земських архіваріусів. У фонді Аккерманської повітової земської управи КУ «Ізмаїльський архів» зберігся цікавий документ, який фіксує фізичні наслідки тривалої архівної роботи, – медична довідка про стан здоров'я 56-річного архіваріуса К. Котляревського. Лікарем місцевої лікарні було засвідчено, що через безперервну 40-річну архівну діяльність пацієнт *«страждає на хронічний бронхіт та енфізему легенів, а також сильні ревматичні болі у ногах»* [25, арк. 92]. Зрозуміло, що в умовах реальної загрози фізичному здоров'ю та низького рівня матеріальної зацікавленості очікувати від земських архіваріусів значної активності на службовій ниві не доводилося.

Повсякденна праця службовців земських архівів нечасто отримувала належну оцінку та визнання з боку керівних органів земств. Зазвичай прізвища архіваріусів не фігурували у діловодній документації управ, характеристика їх роботи губилася на сторінках звітів ревізійних комісій земських зібрань. Як засвідчують документи, лише широкий громадський резонанс дозволяв сконцентрувати увагу на скромних персонах архівних працівників. Так, архіваріус М. Скроцький став відомим громадськості завдяки своїй визначальній ролі у викритті фінансових махінацій бухгалтера Херсонської губернської земської управи Г. Мінаєва [28, с. 1-3]. Гучний судовий процес над колишнім земським посадовцем, який дозволив виявити вади існуючої системи земського управління, набув зрештою політичного забарвлення й став серйозним випробуванням для місцевих земських інституцій.

Втім, історичні джерела все ж зберегли інформацію щодо окремих земських службовців, які своєю наполегливою подвижницькою працею на архівній ниві посприяли збереженню й належному використанню документальної спадщини земств. Дослідникам історії архівної справи відоме ім'я Миколи Андрійовича Грищенка (1878-1937), знаного просвітянина, громадського діяча, який до встановлення радянської влади в Лебедині (на Сумщині) тривалий час працював у земських установах (юрисконсульт, завідувачем відділу шкільної та позашкільної освіти, секретарем земської управи). У буремні роки революції та післяреволюційного «архівного нестроєння» він став ініціатором і душею Лебединського архівного гуртка, що спромігся врятувати від загибелі не лише архів місцевого земства, але й багатьох інших цінних архівних зібрань у регіоні [29, с. 72-73]. Водночас у Бахмуті у завідування земського архіваріуса Михайла

Тихоновича Тишанського перейшов увесь комплекс архівів ліквідованих станових установ повіту. Під його орудою вдалося не лише сконцентрувати згадані архіви в одному приміщенні, але й забезпечити їх упорядкування та організацію користування архівною інформацією з управлінськими, господарськими, соціальними й науковими цілями [30, арк. 2, 26, 46, 86, 98, 175, 198, 205].

Практичний досвідом архівних працівників ліквідованих земств згодом намагалася скористатися радянська влада. Чимало професіоналів архівної справи, які свого часу обіймали посади земських архіваріусів, були запрошені на роботу до радянських архівних установ. Так, зокрема, у серпні 1919 р. службовці архіву Київського губернського земства були включені до штату співробітників Головного архівного управління Наркомосвіти УСРР [31, арк. 9-9зв.]. Нерідко земські архіваріуси продовжували професійну діяльність у радянських установах, які успадкували значні комплекси документів земського походження. Зокрема, з лютого 1920 р в Херсоні архівом повітового відділу народної освіти опікувався Сильвестр Дмитрович Шевченко – багаторічний завідувач архіву Херсонського повітового земства [32, арк. 28-28зв., 30-30зв.]. Професійні знання та вміння архіваріусів дореволюційних самоврядних установ виявилися корисними в процесі розбудови радянської архівної системи, налагодженні ефективного роботи нового управлінського апарату, вирішенні проблем культурного й господарського розвитку регіонів.

Отже, можна стверджувати, що досвід діяльності земських архіваріусів став частиною загального процесу професіоналізації архівного знання. Цей досвід можна вважати унікальним у багатьох відношеннях. За відсутності єдиних уніфікованих підходів до організації архівної справи (на відміну від державних установ) окремі земства демонстрували різні можливості щодо вирішення проблем архівної галузі. Це залежало від рівня активності конкретного земства, його успіхів у культурно-господарській діяльності й, зрештою, наявності відданих громадській справі працівників. У більшості земств вживалися певні кроки щодо вирішення проблем матеріально-технічної бази архівів, поліпшення умов праці та надання соціальних гарантій архівним працівникам. Відповідальне ставлення службовців земських архівів до документальної спадщини земських установ дозволило зберегти значну частину важливих у науковому відношенні історичних документів.

Джерела та література

1. Павловский И. Ф. Описание архивов Полтавской губернии / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1915. – XVI+62 с.
2. Абрамов В. Ф. Земские архивы / В. Ф. Абрамов // Вестник архивиста. – 1998. – № 4. – С. 59-66.
3. Макієнко О. А. Архів Херсонського губернського земства: формування, склад, історична доля / О. А. Макієнко // Архіви України. – 2009. – № 6. – С. 116-127.
4. Макієнко О. Організація архівної справи в земствах України (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Макієнко // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2010. – Т. 18. – С. 7-14.
5. Макиенко А. А. Формирование архивной службы в системе земских учреждений на территории Украины (вторая половина XIX – начало XX ст.) / А. А. Макиенко // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 2014. – Вып. 29. – С. 157-163.

6. Угрюмова М. В. Комплектование, учет, хранение и использование документов в земских архивах / М. В. Угрюмова // Вестник Пермского университета. – Пермь, 2014. – Вып. 2(25). – С. 35-41.
7. Угрюмова М. В. Организация и деятельность земских архивов в России / М. В. Угрюмова // Вестник Томского государственного педагогического университета. – Томск, 2015. – Вып. 2(155). – С. 9-15.
8. Смирнов А. И. Земский исторический музей. Опыт организации / А. И. Смирнов. – Ярославль, 1915. – 185 с.
9. Макиєнко О. Маловідоме джерело з історії земських архівів в Україні / О. Макиєнко // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2010. – Т. 11. – С. 139-150.
10. Доклад ревизионной комиссии Полтавскому губернскому земскому собранию 49-го очередного созыва 1913 года. – Полтава, 1913. – II+225 с.
11. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1913 год. – Чернигов, 1915. – 3+XXXII+337 с.
12. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1906 год. – Чернигов, 1907. – II+469 с.
13. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за три трехлетия (с 1904 по 1912 гг.). – Полтава, 1915. – Вып. 1. – 804 с.
14. Журналы заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. 1. – С. 3-61.
15. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1910 год. – Полтава, 1911. – Вып. 1. – II+238+193 с.
16. Протоколы заседаний Таврической ученой архивной комиссии // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1914. – № 51. – С. 280-346.
17. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1905 год. – Чернигов, 1906. – II+386 с.
18. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1908 год. – Чернигов, 1909. – II+417 с.
19. Доклады Полтавской земской управы Полтавскому губернскому земскому собранию 51-го очередного созыва 1915 года. – Полтава, 1916. – V+337 с.
20. Доклад ревизионной комиссии Волынскому губернскому земскому собранию 4-й чрезвычайной сессии 1914 года. – Житомир, 1914. – 188 с.
21. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1897 год // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1898. – № 10. – С. 1-296.
22. Штат губернской и уездных земских управ Херсонской губернии с 1865 по 1875 год // Приложения к отчету Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии. 1865-1874. – Херсон, 1875. – С. 25-28.
23. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). – Полтава, 1885. – Вып. 1. – XXII+769 с.
24. Постановления Херсонского уездного земского собрания очередной сессии 1892 года. – Херсон, 1892. – V+107 с.
25. Комунальна установа «Ізмаїльський архів», ф. 47, оп. 1, спр. 121, 208 арк.
26. Смета расходов и доходов Херсонского губернского земства на 1903 год. – Херсон, 1903. – 217 с.
27. Смета расходов и доходов на потребности Херсонского губернского земства на 1904 год. – Херсон, 1903. – 335 с.

28. Дело о бывшем бухгалтере Херсонской губернской земской управы, отставном коллежском секретаре Григории Алексееве Минаеве, обвиняемом в растрате вверенных ему, одновременно, по должности его, денежных сумм, в совершении подлогов, с целью сокрытия растраты, а также в истреблении и утайке разного рода бумаг // Сборник Херсонского земства. – 1878. – № 7-9. – С. 1-190.
29. Макієнко О. А. На сторожі архівної спадщини: сторінки історії Лебединського архівного гуртка (20-ті рр. ХХ ст.) / О. А. Макієнко // Пам'ятки: археогр. щорічник. – К., 2011. – Т. 12. – С. 70-80.
30. Держархів Донецької обл., ф. Р-1527, оп. 1, спр. 10, 330 арк.
31. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 710, 13 арк.
32. Держархів Херсонської обл., ф. Р-1887, оп. 3, спр. 415, 148 арк.

© *Макієнко О. А., 2016*

Дата надходження статті до редколегії 13.06.2016

О. М. Крючкова

ФОНД ХЕРСОНСЬКОЇ МІСЬКОЇ УПРАВИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КРАЮ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У державному архіві Херсонської області зберігається понад 3 тисячі фондів, кожен з яких є невичерпним джерелом для відтворення минулого Херсонщини. Серед них особливу зацікавленість завжди викликають фонди дорадянського періоду. З поживклих аркушів відчувається подих історії, нас поглинає інша епоха і знову оживають «дела давно минувших дней». Саме про такий, невеликий за розміром, але дуже змістовний, фонд піде мова. Він має назву Херсонська міська управа.

Міська управа була виконавчим органом міського самоврядування при розпорядчому – міській думі. За архівними документами існування міської думи простежується з кінця ХVІІІ століття, майже відразу після заснування міста Херсон. Це був виборний орган, правила обрання до якого протягом його існування неодноразово змінювались. Незмінним залишався період діяльності кожної Думи – вони обирались строком на 4 роки. Число членів (гласних) Думи залежала від чисельності населення міста. У Херсоні, наприклад, після міської реформи 1870 року, обиралось 36 гласних. Зазвичай це були люди, добре відомі в місті: підприємці, купці, почесні громадяни.

З числа гласних думи обирались 3-6 членів міської управи. На чолі управи стояв міський голова, який одночасно був і головою думи. Основною задачею як Думи, так і управи було «*служение местным нуждам и интересам чисто хозяйственного значения*». Зокрема, міська управа вирішувала питання міського господарства та громадського управління: справи, пов'язані з благоустроєм міста, збір необхідних відомостей для міської думи, складання проектів міських

Крючкова Олена Миколаївна, головний спеціаліст відділу забезпечення збереженості, обліку, довідкового апарату та реставрації документів Державного архіву Херсонської області, м. Херсон

кошторисів, стягнення податків і зборів тощо. Будучи виконавчим органом, управа мала деяку розпорядчу владу, наприклад, затверджувала плани приватних та видавала дозволи на перебудову громадських будівель, вирішувала питання влаштування невеликих кустарних підприємств. Для прийняття рішень у надзвичайних випадках та для ведення окремих галузей міського господарства при управі створювались спеціальні тимчасові або постійні комісії з числа членів управи та громадян міста під керівництвом одного з членів управи.

Херсонська міська управа безперервно проіснувала до 1918 року. Протягом двох наступних років вона двічі припиняла роботу у зв'язку з перебуванням міста під владою рад робітничих і солдатських депутатів. Востаннє дума з управою відновили свою діяльність з приходом Добровольчої армії Денікіна у 1919 році, а в січні 1920 року після встановлення в Херсоні радянської влади вже остаточно була ліквідована. Через шість років документи міської управи було передано на зберігання до Херсонського історичного архіву і сформовано у відповідний фонд. Нажаль, порівняно зі значним періодом існування установи, збереглася досить невелика кількість її документів. Але це не применшує цінності збереженого. Документи фонду різноманітні за складом і змістом, охоплюють період 1859-1910 років і дають уявлення про життя Херсонщини на рубежі XIX – XX століть.

Серед них більшість складають ті, що так чи інакше пов'язані з діяльністю міської влади. Це, наприклад, доповіді міського голови, членів управи, міських посадових осіб, в яких пропонувались шляхи вирішення нагальних херсонських проблем. Такою є доповідь міського голови Миколи Івановича Блажкова з пропозиціями щодо поліпшення роботи управи. Слід зазначити, що на початку XX століття така необхідність давно назріла. При управі існувала канцелярія зі штатом 6-10 працівників: секретар, його помічник та кілька діловодів. Інші працівники були тимчасові, їх наймали у разі потреби на певний час, і їхня чисельність залежала від можливостей міського бюджету. М. І. Блажков, обраний міським головою в 1909 році, розпочав свою діяльність з реформування міського виконавчого органу. Зацікавлений у *«правильном и соответствующем интересам города течении работы в каждой отрасли городского хозяйства»*, він запропонував створити в канцелярії постійні відділи відповідно до напрямів роботи: господарсько-податковий, землемірний, шкільний, санітарно-медичний з 2-4 працівниками в кожному. Для залучення на службу *«наиболее образованных, способных и дельных людей»* передбачалось підвищення окладів, адже, як зазначав міський голова, *«улучшение современного материального положения служащих диктуется все возрастающей дороговизной жизни в г. Херсоне, приближающей его в этом отношении к таким крупным центрам, как Киев и Одесса»*. Так, розмір річного окладу жалування пропонувався від 420 рублів для посади молодшого діловода до 2 000-3 000 рублів для секретаря управи, землеміра, бухгалтера, міського архітектора.

Документи фонду свідчать про значну увагу міської влади до заходів, які сприяли б розвитку у місті торгівлі. Адже від зовнішньої та внутрішньої торгівлі значною мірою залежав добробут Херсона. І особливу роль у цьому відігравав Херсонський порт, потужності якого на початку XX століття зростали з кожним роком. Цьому сприяло успішне завершення робіт із поглиблення судноплавних Дніпровських гирл, що потребувало розширення території порту і будівництва нових причалів. У фонді відклались документи про активне обговорювання

проектів будівництва, в яких, окрім членів Міської Думи брали участь представники Міністерства торгівлі та промисловості, губерньської та повітової земських управ, Херсонського біржового комітету, торгових та промислових підприємств. У 1912 році під керівництвом начальника робіт Миколаївського та Херсонського портів інженера Лоренца Карловича Юстуса новий причал було побудовано і відведено для іноземного відділу порту.

Одночасно міська влада сприяла розширенню мережі залізниць у Херсонському повіті, а також між Херсонською та сусідніми губерніями. Спорудження нових залізничних шляхів мало на меті забезпечити транспортне сполучення цих районів з крупними поміщицькими економіями і приватними селянськими господарствами, які не мали зручних виходів до водної транспортної мережі. Але на початку 1910-х років частка залізничних перевезень порівняно з водними у внутрішній торгівлі Херсона все ще залишалась досить невеликою.

Міська влада не залишала без уваги і міську торгівлю. Встановлення правил роботи для торгових закладів, нагляд за їх дотриманням, облаштування ринків, проведення ярмарків – усе це входило до обов'язків управи. Так, з доповіді комісії «про користь та потреби» міста дізнаємось про відкриття в Херсоні спеціалізованого зернового ринку, появу якого очікували як хліботорговці, так і селяни: заяви про оренду місць та будівництво складів і магазинів почали надходити ще навіть до визначення місця його розташування. А про правила роботи торгових закладів свідчить постанова міської думи, яка встановлювала час роботи для магазинів з 7-8 годин до 18-19 годин, хлібні склади та м'ясні лавки були відкриті з 4-5 години до 16 години. У магазинах після 20 години не дозволялося продавати спиртні напої. А такі популярні серед населення заклади, як трактири та буфети у клубах і театрах були відкриті з 11 години ранку до 2 години ночі.

На початку минулого століття Херсонська міська влада намагалась вирішити питання громадського транспорту. Зокрема, були наміри влаштувати у місті трамвайний рух – можливо, наслідуючи успішний приклад сусідньої Одеси. Про це розповідає проект угоди з італійським громадянином В. Боссаліні, складений у 1914 році. Планувалося з'єднати залізничний вокзал з портом та Військовим форштадтом. Рух трамваїв мав розпочинатись з 6 години ранку і тривати до 23 години в літній та до 18 години в зимовий період, з інтервалом не більше 15 хвилин, і відстанню між зупинками не більше 100 сажнів (приблизно 200 м). Крім того, розпис трамвайного руху повинен був узгоджуватися з прибуттям пароплавів та поїздів. Плата за проїзд мала складати 5 коп., а для учнів 3 коп. На кінцевих зупинках підприємець зобов'язувався побудувати «каменные или деревянные, но изящно построенные навильоны». Дозволялося припиняти рух у випадку надзвичайних стихійних умов, як-то снігові заноси, хуртовини, ожеледиці. У цих випадках підприємець повинен був сам вжити заходів для відновлення руху. Нажаль, реалізації цього проекту завадила Перша світова війна.

Серед інших важливих задач, які вирішувала міська влада на початку минулого століття і про які розповідають документи фонду, було питання раціонального використання та збереження земельних угідь та зелених насаджень у межах міста. Зокрема, мається на увазі заліснення крутосхилів, балок, ярів, що сприяло їх укріпленню, недопущенню розмивання ґрунтів, переведенню менш продуктивних угідь у більш продуктивні. Міською владою виділялись кошти на закупівлю посадкового матеріалу, який роздавався безкоштовно власникам

проблемних ділянок, а у разі необхідності при проведенні робіт надавались консультації спеціалістів. Це визначалося повноваженнями земельного відділу міської управи, до обов'язків якого входив також нагляд за збереженістю зелених насаджень у місті та окрузі. Особливо це стосувалося міських плавень, адже саме там більшість населення добувало очерет та деревину, необхідні для опалення. Спеціальні службовці, іменовані об'їждчиками міських плавень, слідкували за дотриманням правил вирубування насаджень. У разі їх порушення накладався доволі високий штраф. Наприклад, збереглася заява в управу про стягнення 10 рублів з мешканця Арнаутських хуторів (нині с. Комишани) за самовільну вирубку одного дерева. Ця проблема особливо гостро відчувалася в роки громадянської війни, коли набула поширення масова неконтрольована вирубка дерев. Тоді діяльність охоронців навіть стала небезпечна і у фонді відклалось багато заяв про видачу їм зброї для захисту.

Міська управа також переймалася проблемою безробіття в місті. Низка документів розповідає про відкриття та роботу «біржі фізичної праці» *«с целью дать возможность лицам, профессионально занимающимся физическим трудом, иметь постоянное определенное место»*. Біржа влаштовувалась на кошти херсонського мецената Петра Івановича Соколова. Послуги для безробітних надавались безкоштовно. Також при біржі було відкрито їдальню з дешевими обідами. Особливою активністю діяльність управи в цьому напрямку відзначалася у неспокійні 1917-1918 роки, коли значно зросла чисельність безробітних. Окрім грошової та продовольчої допомоги ці громадяни отримували безкоштовне або дешеве житло, нові робочі місця створювались шляхом організації громадських робіт. Для збору коштів на користь безробітних влаштовувались благодійні заходи, а також були запроваджені додаткові податки в розважальних закладах міста.

Фонд Херсонської міської управи, окрім розглянутих, містить ще багато цікавих документів, які чекають на науковців, краєзнавців та тих, хто цікавиться історією рідного міста і краю.

Джерела та література

1. Державний архів Херсонської області, ф. 4, спр. 1, 3, 5, 6, 8, 14, 15, 17, 21, 26, 27, 28, 29, 30, 32.
2. Горловський Д. Н. Итоги 25-летия Херсонского городского самоуправления. – Херсон, 1896.
3. Памятная книжка Херсонской губернии на 1910 год. – Херсон, 1910.
4. Победа Советской власти на Херсонщине (1917-1920). – Херсон, 1957.

© Крючкова О. М., 2016

Дата надходження статті до редколегії 10.06.2016

НОВОТРОЇЦЬКЕ

Новотроїцьке – центр одного з найбільших районів Херсонської області, розташоване на відстані 170 км від обласного центру та за 27 км від найближчої залізничної станції – Новоолексіївка. Через селище проходить автошлях Каховка-Новоолексіївка. Населення складає 10 726 чоловік (станом на 1 січня 2013 року). Селище лежить у степовій зоні Причорноморської низовини з посушливим помірно-континентальним кліматом.

Про найдавніші сліди перебування людини на території Новотроїцького свідчить курганне катакомбне поховання періоду ранньої бронзи XVIII – XV століть до н.е., яке належало племенам дніпровсько-азовської катакомбної культури.

Точної дати виникнення Новотроїцького не встановлено. Засноване поселення наприкінці XVIII століття ногайцями після приєднання цих територій у складі Кримського ханства до Російської імперії у 1783 році. Поселення отримало назву Сарабулат, що перекладається як гострий меч – так звалась балка біля села. Інші кажуть – Сарибулак, що означає – безводне місце. А ще за народним переказом назва Сара-Булат пов'язана з романтичною легендою про кохання дівчини Сари з багатого роду та бідного хлопця Булата. Родина Сари була проти союзу закоханих. Її батько забороняв їм зустрічатися і тому Булат викрав дівчину. Але втікачі помітили, що їх наздоганяють і, щоб не розлучатися, вирішили загинути разом, аби назавжди поєднатися на тому світі. Булат гострим мечем вбив спочатку Сару, а потім себе. Пам'ять про нещасливе кохання і збереглася у назві аулу.

Існування села вперше задокументовано у 1816 році, на той час воно входило до складу Аїрчинської волості Дніпровського повіту Таврійської губернії. На 1848 рік у селі нараховувалось 744 ревізькі душі, які володіли 13 575 десятинами землі, під ріллею було 2 608 десятин, вся інша використовувалась під розведення худоби. Ногайці займались переважно розведенням коней та вівчарством.

На окремих хуторах тут жили утікачі-кріпаки та колишні запорожці. Через село проходила поштова дорога. У самому селі існувала поштова станція. Немалий зиск поселяни отримували від так званого «солевізного» тракту, що проходив біля села, по якому чумаки везли сіль з берегів Сиваша до Нікопольської або Бериславської переправ.

Царська влада обмежувала релігійне життя ногайців, які сповідували іслам, хотіла їх покріпачити. У 1860-1861 роках ногайці села Сарабулат кинули обжиті землі й виїхали до Туреччини. Загалом у північній Таврії тоді спустіло 96 аулів, тож уряд змушений був зайнятися переселенням сюди селян з інших губерній.

У 1862 році село Сарабулат заселили державними селянами Чернігівської губернії. Це була група з 41-ї сім'ї з прізвищами Коваленків, Шершенів, Орещенків, Коротченків, Мельників та ін. У 1864 році сюди було переселено ще 30 сімей з села Агаймани (нині – Фрунзе) Мелітопольського повіту. Одразу після

переселення нові поселенці збудували дерев'яну церкву Святої Трійці. Від назви церкви село отримало нову назву Новотроїцьке, яке стало офіційним, а саме село стало волосним центром.

Важко було переселенцям з півночі України звикати до цілинних степів, нестачі води, посух, сарани, різних хвороб. Селяни почали вимагати переселити їх на інші землі, більш придатні для життя. Аби їх заспокоїти, у 1869 році влада перерозподілила селянам частину земель, надавши нову ділянку – 565 десятин землі з колодязем. На сільському сході селяни погодилися з таким рішенням, але з умовою, що уряд виділить кошти на облаштування ще двох колодязів безпосередньо у селі.

Втім, у садибах було мало зелені, бо головною проблемою села залишалась нестача води. Колодязі глибиною до 25 метрів, які копались спільно на кілька вулиць, не могли забезпечити повністю потребу у воді. Дніпровське повітове земство у 1881 році звільнило у східних волостях від земських платежів тих, хто займався розведенням садів за свій рахунок. Це стосувалось і Новотроїцька.

Переселенці піклувались про освіту своїх дітей. У 1866 році стараннями громади було відкрите народне училище, для якого селяни за свій рахунок збудували спеціальне приміщення, придбали шкільне приладдя, й 4 роки утримували за кошти громади. У 1868-1869 учбовому році тут навчалось 45 хлопчиків і 5 дівчаток, викладали місцевий священик та дяк. Пізніше, за проханням Новотроїцького волосного правління, Дніпровське повітове земство прийняло на своє утримання училище, виділивши 150 руб. на рік. Окрім податків, громада платила на рік: старості – 55 руб., писарю – 200 руб., сторожам церковному та шкільному – по 33 руб., за утримання помешкання для проїжджих чиновників – 20 руб., збирачу податків – 15 руб., на утримання священнослужителів – 698 руб., вчителів – 330 руб., школи – 53 руб.

За подвірним переписом 1885 року, в селі Новотроїцькому 137 селянських господарств засівало по 25 десятин, 142 господарства – обробляли по 10 десятин землі, 47 були малосіючими, бо не мали свого тягла для обробітку землі, 17 не мали своїх посівів і працювали у наймах; 145 господарств обробляло землю у супрязі з сусідами. Селяни 133 дворів ходили на заробітки на соляні промисли, на будівництво залізниці Лозова-Сімферополь, наймались на роботу в економії великих землевласників.

У 1888 році відкрили земську лікарню на 50 ліжок на чолі з лікарем Розовим, який майже 15 років працював сам, лише у 1903 році на допомогу йому додали трьох фельдшерів та акушерку. У зв'язку із занепадом будинку училища, громада села збудувала за 7 тисяч руб. у 1892 році нове приміщення для школи. За Всеросійським переписом 1897 року у селі проживав 3 261 мешканець: 1 691 чоловік та 1 570 жінок.

Ріст населення загострював питання забезпечення землею окремих сімей. Зростання соціального напруження проявилось під час революції 1905-1907 рр. У Новотроїцькому пропагандистську роботу розпочав земський вчитель Н. Д. Саввон, який збирав селян, читав літературу, агітував до вступу в «Селянську спілку», що виникла з початком революції й декларувала відстоювання вимог селян. На обліку в станового пристава як неблагойдійні були місцеві жителі Х. Є. Надточій та М. К. Вороний. Вони брали активну участь у мітингах, зборах селян, у складанні письмових звернень до влади. Селяни вимагали здачі їм в оренду

додаткових ділянок землі, зниження орендної плати за землю, підвищення платні наймитам. Заворушення новотроїчан проявлялись у випасах худоби на землях багатих землевласників і, навіть, у пріорюванні частини їх ділянок до своєї землі.

Згідно з царським указом від 9 листопада 1906 року селянам дозволялось виходити із сільської громади на хутори й відрубати, брати позики у Селянському поземельному банку для організації власного господарства фермерського типу. Значна кількість бідних господарів продавала свої землі, які не могла обробити, та йшла у міста, на фабрики, заводи, або ставали сільськими наймитами. Частина селянства перетворювалась на справжніх фермерів, яка сконцентрувала у своїх руках значні масиви землі і почала вести заможне прибуткове господарство.

Середня врожайність зернових на полях новотроїчани у 1911-1915 рр. склала 34,7 пудів з десятини. На початку 1914 р. у селі діяли 24 вітряки, 2 парових млина, олійниця, крупорушка. Була збудована цегельня. У селі було 4 крамниці, аптека. На місці старої дерев'яної церкви збудували нову кам'яну з церковнопарафіяльною школою при ній. У трикомплектній земській школі навчався 321 учень, викладало 5 вчителів.

У роки Першої світової війни 1914-1918 в армію мобілізувалися більшість чоловіків, тягар праці на землі ліг на плечі старих, жінок, дітей. Як наслідок, скоротилися посівні площі, знизилася врожайність, зросли ціни на хліб.

Після лютневої революції в Російській імперії, вже в квітні 1917 року, в Новотроїцькому поруч з волосним правлінням почала діяти рада селянських депутатів. Головною вимогою селян залишалось питання про перерозподіл землі. Селяни самовільно заорювали землі великих землевласників, захоплювали їх економію, садиби, відмовлялися платити орендні платежі.

Наприкінці січня 1918-го у селі встановилась радянська влада. А коли розгорілося полум'я громадянської війни, Новотроїцьк мало не щодня захоплювали то денікінці, то червоноармійці, то махновці. 30 жовтня 1920 року частини червоної армії з Каховського плацдарму захопили Новотроїцьке остаточно.

10 листопада 1920 року Дніпровський повітовий ревком затвердив склад Новотроїцького ревкому на чолі з П. І. Тараном. Ревкомом організувалися сільська рада, яку очолив Й. С. Палазник, та комітет незаможних селян. При сільраді діяла земельна комісія, яка почала переділ землі на користь безземельних, малоземельних селян.

У жовтні 1921-го Новотроїцьке разом з волостю було передане з Дніпровського до Генічеського повіту. А 7 березня 1923 р. Новотроїцьке стало центром району в складі Мелітопольського округу. У селі діяли бібліотека, клуб, хати-читальні, самодіяльний театр. У 1925 р. відкрилася школа-семирічка. На 1 січня 1924 року в Новотроїцьку налічувалось 804 селянських господарства, в яких проживало 4 024 мешканців, з них 1 923 чоловіка та 2 101 жінка.

Перший ТОЗ (товариство по спільній обробці землі) «Селянська спілка» утворився весною 1926, до якого увійшло 14 господарств. З початку 1930 року почалася колективізація й масове розкуркулення заможних, середняцьких господарств, а також всіх невдоволених владою селян. Їх, залежно від «вини», виселяли за межі села, району, республіки, майно конфісковували. Цілеспрямовані заходи по вилученню хліба привели до страшного голоду в 1932-1933 рр. Голод доповнили репресії 1930-х, які набули масового характеру в 1937-у. За

антирадянську агітацію більше 400 новотроїчан були ув'язнені на різні терміни або засуджені до розстрілу.

9 лютого 1932 року утворилася Дніпропетровська область, куди увійшло Новотроїцьке. У 1939-у колгоспники зібрали з кожного гектара землі по 14,9 центнера зернових, чисельність худоби сягла 5 500 голів. Збільшилась рілля за рахунок оранки цілинних земель. Парк Новотроїцької МТС склав 123 трактори, що дозволило у тому ж році механізувати значну частину сільськогосподарських робіт. У Новотроїцькому відкрилися нова лікарня з хірургічним, терапевтичним, дитячим та пологовим відділеннями; дві районні бібліотеки для дорослих та дітей, радіовузол, дві початкові, неповна середня та середня школи, кінотеатр, районний будинок культури, виходила районна газета.

10 січня 1939 року утворилася Запорізька область, куди було включено і село Новотроїцьке з районом.

Життя новотроїчан, яке почало налагоджуватися, було перервано нападом гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. Уже 12 вересня 1941 року село було окуповане. Під час окупації було розстріляно 14 мешканців, більше 300 вивезли до Німеччини. 31 жовтня 1943 року частини 10-го стрілецького корпусу 51 армії звільнили Новотроїцьке. У бою за село загинуло 126 солдат і офіцерів, вони поховані у двох братських могилах у межах села. Понад тисячу новотроїчан пройшли горнило війни, 560 з них не повернулися до рідних домівок, 502 нагороджено орденами і медалями.

30 березня 1944 року село Новотроїцьке разом з районом включене до новоствореної Херсонської області. У 1962 році, у зв'язку з утворенням виробничих колгоспно-радгоспних управлінь, Новотроїцький район ліквідується, а указом Президії Верховної Ради УРСР від 4 січня 1965 року Новотроїцьке знову стає районним центром.

© Шинкаренко О. І., 2016

Дата надходження статті до редколегії 07.06.2016

І. В. Лопушинська¹

ПЕРШІ ОСОБИ ХЕРСОНСЬКОГО ОКРУЖНОГО ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ (за документами Державного архіву Херсонської області)

Сьогодення нашої країни обумовлює необхідність проведення низки реформ. Серед них – децентралізація влади. З огляду на актуальність зазначеного питання доцільним є вивчення одного з етапів змін адміністративно-територіального устрою Херсонщини у 20-х роках ХХ ст. – створення округів, які діяли у 1927-1930 рр. Особливістю державної політики того часу стало формування

Лопушинська Ірина Володимирівна, головний спеціаліст відділу використання інформації документів Державного архіву Херсонської області, аспірант кафедри державного управління та місцевого самоврядування Херсонського національного технічного університету, м. Херсон

адміністративно-командної системи у сфері кадрових призначень. Головна увага у дослідженні приділяється головам Херсонського окружного виконавчого комітету. У статті вперше наведені короткі біографічні відомості про них.

Окремих праць, присвячених вивченню діяльності конкретно Херсонського окружного виконавчого комітету та його керівників, немає. Проте, значна частина збірників архівних документів, підготовлених у різні роки співробітниками держархіву торкалася різноманітних питань економічного, сільськогосподарського, культурного, соціального та ін. життя Херсонщини з 1918 до 1987 рр. [1].

Отже, можна стверджувати, що проведення біографічних досліджень осіб, які протягом 1923-1930 рр. очолювали Херсонський окружний виконавчий комітет раніше не проводилось.

Насамперед слід уточнити дату створення Херсонського округу. В обов'язковій постанові Херсонського окружного виконавчого комітету від 26 лютого 1923 року № 49 зазначено, що відповідно до постанови Одеського губернського виконавчого комітету про нову адміністративну територіальну реформу з цього числа (тобто з 26 лютого) Херсонський повітовий виконком перейменовується у Херсонський окружний виконком.

Тією ж постановою та телеграфним розпорядженням від 17 лютого 1923 року № 1018 визначено, що Дніпровський повіт з 24 лютого 1923 року у зв'язку з його злиттям з Херсонським, вважається ліквідованим, тому він, а також усі його повітові відділи, припиняють свою діяльність і передають усі свої справи та функції відповідним відділам Херсонського окрвиконкому.

Наслідком ліквідації повітів стало утворення районних виконавчих комітетів. Всього на території Херсонського округу утворилось 12 райвиконкомів: Великоолександрівський, Березнеговатський, Бериславський, Качкарівський, Каховський, Снігирьовський, Херсонський, Олешківський, Голопристанський, Чаплинський, Скадовський та Горностаївський [2].

Відповідні зміни в адміністративно-територіальному устрою були затверджені постановою ВУЦВК¹ від 07 березня 1923 року «Про адміністративно-територіальний поділ Одещини», на території Одеської губернії був утворений Херсонський округ з окружним (повітовим) центром у м. Херсоні шляхом виокремлення його із складу Херсонського і Дніпровського повітів [3].

Херсонський окружний виконавчий комітет проіснував до 1930 року, коли була проведена нова адміністративно-територіальна реформа. На підставі постанови ВУЦВК від 02 вересня 1930 року про ліквідацію округів встановлювалась дворівнева система управління: район – центр і Херсонський округ ліквідувався [4].

Створення нової адміністративно-територіальної одиниці не могло не торкнутися і змін в керівному складі. Основним джерелом інформації про нього є особові справи керівного складу працівників окрвиконкому, списки членів президії окрвиконкому, накази з особового складу та протоколи засідань президії. Частину документів вдалося віднайти у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). Особові справи голів окрвиконкому на зберігання до державного архіву області не надходили, не в повному обсязі представлені вони і в ЦДАВО. У документах партійного комітету Херсонського

¹ ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет.

окружвиконкому інформація про його очільників також відсутня. З огляду на вищевказане, основна інформація відтворена за протоколами засідань окрвиконкому та відповідних статистичних списків.

У протоколі № 2 першого організаційного засідання новообраного пленуму Херсонського окрвиконкому від 27 лютого 1923 року йде мова про обрання Радченка Григорія Павловича головою Херсонського окружного виконавчого комітету (до цього часу очолював Херсонський повітовий виконком), його заступником обрано тов. Гебеля (перед цим – заступник голови Херсонського повітового виконкому), а секретарем Агронова Давида Адольфовича (раніше – секретар Херсонського повітового виконкому) [5]. Особова картка працівника Г. П. Радченко зберігається у ЦДАВО. У ній вказано, що він народився у 1890 році, українець за національністю, за походженням – із «*дрібно-кулацької селянської родини*», мав вищу освіту – лікар. Брав участь у Першій світовій війні. Знав кілька мов (чеську та французьку), до роботи у Херсоні очолював Єлисаветградський окрвиконком [6]. У картці зазначено, що після роботи у Херсоні Г. П. Радченко у 1923-1925 рр. очолював Зінов'ївський окрвиконком, з 22 квітня 1925 року – ректор медінституту. Нажаль, у посадовій картці не вказано якого саме [7]. Подальша його доля невідома.

Слід звернути увагу, що на своїй посаді Г. П. Радченко пропрацював досить короткий час. Вже 23 серпня 1923 року наказом № 14 його було відкликано у розпорядження фракції Одеського губернського виконавчого комітету і виключено із списків окрвиконкому. Його наступником став Радін Ісаак Соломонович [8]. На посаду він був призначений у віці 29 років. У своїй анкеті Радін зазначав, що він єврей за національністю, мав незакінчену вищу освіту, вважав себе інтелігентом, за основною професією – конторський службовець. Добре знав польську мову. Служив у Червоній Армії. У радянських органах працював з 1917 року у наркоматі фінансів, ВНК¹ [9]. На посаді очільника Херсонського окрвиконкому пропрацював до 21 квітня 1924 року і також, як і його попередник, був відряджений до Одеського губкому [10].

Змінив І. С. Радіна 15 квітня 1924 року Касперович Станіслав Іванович. На момент зайняття посади йому було 28 років, білорус за національністю, за професією – вчитель. Відбував військову службу в Червоній Армії 2 місяці [11].

Наступним головою окрвиконкому 23 квітня 1925 року було обрано Качинського Володимира Максимовича у віці 41-го року [12]. Відомостей про нього обмаль, особової справи на зберігання не надійшло. У Списку членів президії Херсонського окрвиконкому на 15 травня 1926 року вказано, що В. М. Качинський очолював народний комісаріат землеробства, українець за національністю, мав вищу освіту, економіст, за походженням – із службовців [13]. У протоколі першого пленуму Херсонського окружного виконавчого комітету від 06 травня 1926 року йде мова про обрання нового голови окрвиконкому через те, що В. М. Качинського викликано у розпорядження Українського Уряду для роботи членом колегії наркомзему [14]. У Списку відповідальних членів Херсонського окружного виконавчого комітету від 15 листопада 1926 року В. М. Качинський значився співробітником наркомзему [15].

¹ ВНК (рос. ВЧК) – Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією та саботажем.

Щодо наступного голови Херсонського окрвиконкому – Штейнберського Йосипа Яновича, відомостей про нього вже значно більше. Він був призначений на посаду 2 травня 1926 року і обіймав її по 15 червня 1926 року [16]. В особовій справі Й. Я. Штейнберського вказано, що він народився 1892 року у Польщі, поляк за національністю. Вважав рідною мовою російську, вільно володів польською та українською. За професією – ткач, працював на фабриках у Лодзі, Варшаві та Москві до 1917 року. Мав нижчу освіту, служив у Червоній Армії. До того, як переїхав у Херсон, працював у Харкові і Одесі на «різних відповідальних посадах» [17]. Досить цікава характеристика надана Штейнберському під час представлення його для обрання на посаду: «Він усім знайомий, працює понад 8 місяців у Херсонській окрузі за прокурора, добре знає округу й місто й має всі необхідні якості для того, щоб бути головою окрвиконкому» [18]. Зникає інформація про Й. Я. Штейнберського у лютому 1927 року, коли на засідання президії Херсонського окрвиконкому (протокол № 38/4) йому було дозволено виїхати до м. Одеса у службових справах [19]. Прослідкувати подальшу долю Й. Я. Штейнберського не вдалося.

*Закондирін Іван Григорович,
ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11,
спр. 841, арк. 13в.*

Наступне засідання президії Херсонського окружвиконкому № 39/5 12 лютого 1927 року проводив новий голова – Закондирін Іван Григорович [20]. У держархіві відомостей про цю особистість обмаль, лише анкетні дані. Його особова справа знаходиться на зберіганні в ЦДАВО. У ній вказано, що І. Г. Закондирін народився у 1894 році у с. Шишеніно Володимирської волості Нижньгородської губернії, росіянин за національністю. Закінчив 2-х класне училище та фельдшерську школу. У роки Першої світової війни служив фельдшером в евакуаційному шпиталі до його розформування. У 1918 році був мобілізований вже військами Червоної Армії. Обіймав посади в різних повітових комітетах. На територію України потрапив у 1921 році за мобілізацією ЦК РКП¹. Працював у Харкові заступником губерньського відділу охорони здоров'я, потім головою Волочанського повітового виконавчого комітету до його ліквідації, очолював Богодухівський та Охтирський окрвиконкоми [21]. 24 вересня 1929 року на засідання президії Херсонського окрвиконкому розглядалося питання про заміщення посади голови окрвиконкому. І. Г. Закондирін був відкликаний на «провідну господарчу роботу до центру». Тимчасово виконувати обов'язки голови окрвиконкому був зобов'язаний І. Д. Макаров [22]. За документами того ж ЦДАВО прослідковується подальша доля І. Г. Закондіріна, після відкликання його з роботи у Херсонському окрвиконкомі. Протоколом № 8/702 засідання Ради Народних Комісарів УРСР від 23 Березня 1931 року І. Г. Закондіріна було призначено членом колегії Наркомпраці, звільнивши тим самим від виконання обов'язків члена колегії Наркомпостачання [23].

¹ ЦК РКП – Центральний комітет Російської комуністичної партії.

Останнім головою Херсонського окрвиконкому у грудні 1929 року було призначено Синякова Михайла Андрійовича [24]. Інформація про нього обмежена. Так, у Відомостях про керівний склад Херсонської округи зазначено, М. А. Синяков мав партійний стаж з 1919 року, за соціальним походженням – із службовців. Освіта – вища, вчитель [25]. У супровідному листі керуючого справами Херсонського окрвиконкому до вказаних «Відомостей», який був надісланий до організаційно-інструкторського відділу ВУЦВК 21 лютого 1930 року зазначалось, що особовий листок на М. А. Синякова не було надіслано через те, що він майже весь час «*на селі в зв'язку з колективізацією та засів компанією*» і при першій можливості відповідний листок буде надіслано [26]. Виходячи з того, що ані в держархіві області, ані в ЦДАВО відповідно особового листка не вдалося знайти, його так і не було заповнено. Будь-яка інша інформація про останнього голову окрвиконкому відсутня.

Підсумовуючи, зазначимо, що протягом 1923-1930 рр. у Херсонському окрузі змінилось 7 його очільників. Усі вони були досить молодими людьми у віці 30-40-ка років, пройшли Першу світову війну та службу у Червоній Армії, також були членами єдиної, на той час, партії більшовиків від часу її створення. Шестеро з них мали вищу освіту і вільно володіли кількома мовами. Одна вражаюча особливість – жоден із голів Херсонського окружного виконавчого комітету не був уродженцем Херсонщини. Внесок цих осіб у налагодження мирного життя Херсонщини у 1920-х роках важко переоцінити. А от з'ясування того, як склалася їх подальша доля – завдання для подальшого дослідження.

Джерела та література

1. З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1918-1941 рр.): зб. документів і матеріалів / під ред. П. М. Єлістратова. Випуск I. 1918-1925 рр. – Херсон, 1957. – С. 596; Те ж. Випуск II. 1926-1929 рр. – Херсон, 1957. – С. 428; Те ж. Випуск III. 1930-1941 рр. – Херсон, 1959. – С. 784; Культурне будівництво на Херсонщині, 1921-1987: зб. документів та матеріалів / уклад. Л. В. Виноградова, О. С. Камінська та ін. – Сімферополь, 1988. – С. 272; Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. – Київ, 1972. – С. 43-47; Москаленко В. Як нас робили українцями. Режим доступу: <http://www.kordi.info/moskalenko/yak-nas-robili-ukrayintsyami.html>; Баранюк В. Уроки українізації // Наддніпрянська правда. – 1996. – Жовтень; Баранюк В. З історії українізації на Херсонщині // Джерела. – 1998. – серпень; Михайлова А. А. Из истории национального строительства на Херсонщине в 20-е – начале 30-х годов // Прошлое служит настоящему. – Херсон, 1991. – С. 53-64; Белий Д. До 75-річчя з історії створення в Україні єврейського національного району з центром у Великій Сейдиминусі // Джерела. – 2001. – 10 квітня.
2. Державний архів Херсонської області (далі – Держархів Херсонської обл.), ф. Р-300, оп. 1, спр. 9, арк. 20, 23.
3. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1923. – № 18-19, 3 липня. – С. 581-586.
4. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1930. – № 23. – С. 255
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. Р-5, оп. 1, спр. 1995, арк. 5, 6, 7.
6. Там само, ф. 1, оп. 11, спр. 2050, арк. 1, 2, 3,
7. Там само, ф. 1, оп. 2, спр. 2916, арк. 41.

8. Держархів Херсонської обл., ф. Р-2, оп. 1, спр. 1003, арк. 16зв.
9. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 1022, арк. 6.
10. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 1011, арк. 17б.
11. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 1014, арк. 195зв.-196.
12. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 1030, арк. 42, 66.
13. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 1030, арк. 146.
14. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 2966, арк. 65.
15. ЦДАВО, ф. 1, оп. 3, спр. 1661, арк. 5.
16. Держархів Херсонської обл., ф. Р-2, оп. 2, спр. 166, арк. 6.
17. Там само, ф. Р-2, оп. 2, спр. 166, арк. 5зв., 8.
18. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 296а, арк. 65.
19. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 297, арк. 8, 50.
20. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 297, арк. 51.
21. ЦДАВО, ф. 1, оп. 11, спр. 841, арк. 2, 15.
22. Держархів Херсонської обл., ф. Р-2, оп. 1, спр. 607, арк. 26.
23. ЦДАВО, ф. 1, оп. 7, спр. 825, арк. 45.
24. Держархів Херсонської обл., ф. Р-2, оп. 1, спр. 1172, арк. 63.
25. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 1166, арк. 31.
26. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 1166, арк. 28.

© Лопушинська І. В., 2016

Дата надходження статті до редколегії 08.06.2016

І. Ю. Сінкевич

УТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ РАЙОНІВ НА ХЕРСОНЩИНІ У ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Адміністративно-територіальний устрій України на сьогодні став одним із наріжних чинників існування держави. Активізація відцентрових тенденцій, маніпулювання національним та мовним питаннями, проблеми державної програми масштабної децентралізації влади породили у державі гостро кризовий стан, вихід із якого залежить у тому числі й від оптимізації територіального устрою та регіональної політики.

Тому цілком зрозумілим є звернення науковців до проблем адміністративно-територіального реформування України у радянську добу. Уже зроблені вагомі напрацювання у сфері дослідження адміністративно-територіального устрою України, якими встановлена мотивація територіальних поділів, запропонована схема періодизації адміністративно-територіального устрою, узагальнено досвід державного управління адміністративно-територіальними одиницями та місцевої самоорганізації у різні історичні періоди. Зокрема варто відзначити монографії Інституту історії України

Сінкевич Ірина Юріївна, заступник начальника відділу використання інформації документів Державного архіву Херсонської області, м. Херсон

Національної академії наук України «Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри» (К., 2008), «Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування» (в 2-х частинах. – К., 2009), «Зміни адміністративно-територіального устрою України у ХХ – ХХІ ст.» (К., 2014).

Дослідниками відзначена роль національної складової радянського адміністративно-територіального реформування. Так, за словами професора Я. Грицака, *«збереження за Україною статусу хай навіть формальної, але окремої державної одиниці мало великий вплив на дальший розвиток української національної самобутності. Українці дістали те, чого їх довгі роки позбавляла російська імперія: окрему адміністрацію, територію, державні і громадські структури – основи для майбутнього територіального усамостійнення України»* [1, с. 168]. А спроба формування у 1920-1930-х роках регіональних одиниць з урахуванням прав національних меншин визнана однією з основних віх становлення вітчизняного адміністративно-територіального устрою.

Тож метою статті є актуалізація документів державного архіву Херсонської області з історії впровадження національного принципу в радянську систему адміністративно-територіального районування.

За наявної політичної кон'юнктури у 1924 році правляча партія вдалась до застосування у районуванні УСРР етнічного принципу – створення національних адміністративно-територіальних одиниць (національних сільських і селищних рад, національних районів та Молдавської автономії), чим сприяла формуванню привабливого іміджу «політики коренізації» як серед національних меншин радянської України так і за кордоном.

Практична робота із національного районування розгорнулась в УСРР під тиском німецької громади. Тож першими правовими актами, що регламентували створення національних районів, стали Постанова ВУЦВК і Раднаркому УСРР «Про виділення районів Катеринославської губернії з переважаючим німецьким населенням» від 11 червня 1924 року та Постанова Раднаркому УСРР «Про виділення національних районів та рад» від 29 серпня 1924 року. ІХ Всеукраїнський з'їзд рад (3-10 травня 1925 року) вніс зміни до Конституції УСРР 1919 року, законодавчо закріпивши національне утворення у складі УСРР – Автономну Молдавську СРР та схвалив створення національних районів і рад. Тож уже на 1 січня 1926 року було створено 593 національні ради, у тому числі 185 німецьких, 111 польських, 100 єврейських, 90 російських, 53 болгарських, 27 грецьких, 13 чеських, 9 молдавських, 1 білоруська [2, с. 299]. Слідом за німецькими утворюються болгарські, польський, єврейські та грецькі райони (див. табл. 1). Активне впровадження в Україні політики «коренізації» національних меншин одразу ж викликало у союзного керівництва звинувачення в ущемленні прав російського населення, яке у складі населення союзних республік не визнавалось національною меншиною. Тому з 1927 року ведеться активне виділення і російських національних районів.

Таблиця 1

Національні райони УСРР [3]		
Утворення ¹	Назва	Реорганізація. Ліквідація
1924 р.	Молочанський німецький район Бердянської округи, 1925 р. – Мелітопольської округи, 1931 р. – Дніпропетровської області, 1939 р. – Запорізької області	1939 р.
1924 р.	Пришибський німецький район Маріупольської округи	1928 р. приєднаний до Молочанського німецького району Мелітопольської окр.
1924 р.	Зельцький (Фрідріх-Енгельсівський) німецький район Одеської округи, 1932 р. – Одеської області	1939 р.
1925 р.	Ландауський (1926 р. – Карл-Лібкнехтівський) німецький район Миколаївської округи, 1932 р. – Одеської області	1939 р.
1925 р.	Люксембурзький німецький район Маріупольської округи, 1932 р. – Дніпропетровської області, 1939 р. – Запорізької області	1939 р.
1925 р.	Романівський (1926 р. – Коларівський) болгарський район Мелітопольської округи, 1932 р. – Дніпропетровської області, 1939 р. – Запорізької області	1939 р.
1925 р.	Довбишанський (1926 р. – Мархлевський) польський район Житомирської округи, 1932 р. – Київської області	1935 р.
1926 р.	Високопільський (1936 р. – Фріц-Геккертівський) німецький район Херсонської округи, 1932 р. – Дніпропетровської області, 1937 р. – Миколаївської області	1939 р.
1926 р.	Гросс-Лібентальський (Спартаківський) німецький район Одеської округи, 1932 р. Одеської області	1939 р.
1926 р.	Велико-Буялицький (1926 р. – Благоевський) болгарський район Одеської округи, 1932 р. – Одеської області	1938 р.
1926 р.	Ольшанський болгарський район Одеської округи, 1932 р. – Одеської області	1939 р.
1926 р.	Цареводарівський (1927 р. – Ботевський) болгарський район Мелітопольської округи	1930 р. приєднаний до Коларівського болгарського району
1927 р.	Сейдеминухський (1927 р. – Калініндорфський) єврейський район Херсонської округи, 1932 р. – Одеської області, 1937 р. – Миколаївської області	
1927 р.	Кам'янський (1927 р. – Кам'янсько-Дніпровський, 1935 р. – Кам'янський на Дніпрі) російський район Запорізької округи, 1932 р. – Дніпропетровської області, 1939 р. – Запорізької області	
1927 р.	Петропавлівський (Петровський) російський район Луганської округи	1930 р. об'єднані у Верхньо-Теплівський російський район
1927 р.	Станично-Луганський російський район Луганської округи	

¹ Датування подано, як правило, за Постановою ВУЦВК та РНК про заснування національного району. Практична робота з утворення районів випереджала строки їх офіційного заснування.

1927 р.	Сорокинський (1936 р. – Краснодонський) російський район Луганської округи, 1932 р. – Донецької області, 1938 р. – Ворошиловградської області	
1927 р.	Олексіївський російський район Харківської округи, 1932 р. – Харківської області	
1927 р.	Старовірівський російський район Харківської округи	1931 р. приєднаний до Олексіївського російського району
1927 р.	Чугуївський російський район Харківської округи, 1932 р. – Харківської області	
1927 р.	Путівльський російський район Глухівської (Конотопської) округи, 1932 р. – Харківської області, 1932 р. – Чернігівської області, 1939 р. – Сумської області	
1928 р.	Велико-Янисольський грецький район Сталінської округи, 1932 р. – Дніпропетровської області, 1932 р. – Донецької області, 1939 р. – Сталінської області	1939 р.
1928 р.	Мангуський грецький район Маріупольської округи, 1932 р. – Дніпропетровської області, 1932 р. – Донецької області	1932 р.
1928 р.	Сартанський грецький район Маріупольської округи, 1932 р. – Донецької області	1932 р.
1929 р.	Ново-Златопільський єврейський район Запорізької округи, 1932 р. – Дніпропетровської області, 1939 р. – Кіровоградської області	
1929 р.	Хортицький німецький район Запорізької округи	1930 р.
1930 р.	Ізлучистський (Сталіндорфський) єврейський район Криворізької округи, 1932 р. – Дніпропетровської області	
1930 р.	Пулинський німецький район Волинської округи, 1932 р. – Київської області	1935 р.
1930 р.	Велико-Писарівський російський район Харківської округи, 1932 р. – Харківської області, 1939 р. – Сумської області	
1930 р.	Терпінянський російський район Мелітопольської округи, 1932 р. – Дніпропетровської області	1933 р.
1930 р.	Верхньо-Теплівський (1935 р. – Косіорівський) російський район Луганської округи, 1932 р. – Харківської області, 1932 р. – Донецької області	
1934 р.	Остгеймський (1935 р. – Тельманівський) німецький район Донецької області	1939 р.
1934 р.	Старо-Караньський грецький район Донецької області, 1939 р. – Сталінської області	1939 р.
1935 р.	Старовірівський російський район (відновлений) Харківської області	
1935 р.	Вальдгеймський (1935 р. – Ротфронтівський) німецький район Дніпропетровської області, 1939 р. – Запорізької області	1939 р.

Як видно з таблиці, утворення нових національних районів продовжувалось в УСРР до 1935 року. У той же час із 1928 року проводяться їх різноманітні реорганізації, включно до скасування статусу національного району.

Створення національних адміністративно-територіальних одиниць було тимчасовою формою збереження певних елементів національної самобутності, а для радянського керівництва стало одним із засобів залучення населення до соціалістичного будівництва. Але в умовах згорнення непу та здійснення суцільної колективізації, а отже – втрати національними районами економічної самобутності, позитивне ставлення радянських державних структур до створення національних районів змінилось негативним відношенням до самого факту їх існування, вони перетворились на засіб політичного контролю та зручний плацдарм для масових репресій.

Конституція СРСР 1936 року вже не визнавала адміністративно-територіальне будівництво за національною ознакою на рівні районів та сільрад. Тож на кінець 1930-х років болгарські, грецькі, німецькі та польський національні райони в УРСР були ліквідовані на законодавчому рівні. На відміну від них єврейські та російські райони як національні формально не ліквідовувались. Національний статус єврейських районів втратив актуальність після звільнення України від гітлерівських окупантів у зв'язку із фізичним винищенням гітлерівцями їх населення. А збереження національної самобутності російського населення в Україні в умовах репресивно-каральної політики тоталітарної держави призвело до деформації політичної системи суспільства і трансформувалось у радянську імперську національну політику великодержавного шовінізму.

У державному архіві Херсонської області знаходяться на державному зберіганні документи з історії національних районів Херсонщини – Високопільського (Фріц-Геккертівського) німецького та Сейдеминухського (Калініндорфського) єврейського. Співробітниками держархіву вже досліджувались різні питання національного будівництва на Херсонщині у 1920-1930-ті роки [4]. Тож у даній роботі погляд зосереджено на документах, що характеризують загальні закономірності та специфічні особливості утворення німецького та єврейського національних районів Херсонщини, конкретизують наші знання про основні складові і проблеми створення національних районів у конкретно-історичних умовах регіону, відображують хроніку подій та їх учасників.

Використано документи з архівних фондів Державного архіву Херсонської області: Херсонський окружний виконавчий комітет (окрвиконком, окружвик, ОВК) ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ф. Р-2) та Адміністративний відділ Херсонського окружного виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ф. Р-445); збірники законодавчих актів фонду друкованих видань науково-довідкової бібліотеки держархіву. В архівних фондах радянських органів Високопільського та Калінінського (Калініндорфського) районів документи про їх утворення відсутні. Тому використано документи архівних фондів тих установ, які здали вказані документи на державне зберігання: Виконавчий комітет Каховської районної ради народних депутатів (ф. Р-221), Херсонська окружна рада професійних спілок (окрпрофрада) (ф. Р-608). Тексти документів передані мовою оригіналу, з

дотриманням норм сучасного правопису при збереженні стилістичних та мовних особливостей, описки та помилки виправлені без застережень.

Підготовча робота з утворення німецького національного району розпочалась у Херсонській окрузі практично одразу після Постанови Раднаркому УСРР «Про виділення національних районів та рад» від 29 серпня 1924 року. До Херсонського окрвиконкому надійшов лист Криворізького окрвиконкому «О создании Высокопольского национального немецкого района» від 30 вересня 1924 року: *«Криворогская окртеркомиссия¹ во исполнение распоряжения центра о выделении национальных сельсоветов и предоставления территориальных прав нацменьшинствам постановлением своим от 16 августа с.г. прот. № 15 определила: из Апостоловского района Криворогского округа из 2-х сельсоветов Высокопольского и Ивановского, населенных исключительно немцами-колонистами, выделить национальный немецкий райисполком под названием «Высокопольский» с райцентром в кол. Высокополье, с присоединением к нему смежных немецких колоний ... бывшей Кочубеевской волости Херсонского округа, почему ... Криворогский исполком просит сообщить Ваше мнение о выделении с Херсонского округа в Криворогский указанных немецких колоний и таковое немедленно пришлите Криворогскому исполкому»* [5].

Херсонський окрвиконком погодився із запропонованим планом виділення національного німецького району з центром у Високопіллі, але звернувся до центральних органів з пропозицією створення вказаного району у межах Херсонської, а не Криворізької округи. Недатована «інформаційна доповідь» херсонської німсекції² «По вопросу о немецком районе» подає приклади підстав, якими окрвиконком переконував Харків щодо підпорядкування німецького району Херсонській окрузі: *«Согласно предписанию территориальной комиссии при ВУЦИКе³ проектируется немецкий район из бывшей Кочубеевской волости и Высокопольской волости Криворожского округа. Большинство населения находится на херсонской стороне ... Экономическое и общее положение говорит за присоединение этого района к Херсонскому округу. Благодаря железной дороге сообщение с Херсоном гораздо быстрее и удобнее чем с Кривым Рогом ... Несмотря на то, что расстояние некоторых колоний от Херсона дальше, чем от Кривого Рога, но сообщение с Херсоном лучше...»,* і найважливіше: *«Что касается самого главного пожелания населения, то я могу предъявить протокол собрания 15 менонит. колоний. По частным сведениям мне известно, что такое же настроение и в высокопольских колониях»* [6].

На засіданні у Кривому Розі попередньої наради з представників ОАТК⁴ Херсонського та Криворізького округів з питання «О выделении Высокопольского национального немецкого района» від 16 грудня 1925 року було визначено: *«По бывш. Высокопольской волости ... немецкого населения 4 793 чел. ... украинск. населения 1 680 чел. Вобщем 6 473 чел. ... По бывш. Кочубеевской волости ... немецкого населения 5 010 чел. ... украинск. населения 2 458 чел. Всего 7 468 чел. ...*

¹ Окртеркомісія – окружна територіальна комісія.

² Німсекція (рос. немсекция) – німецька секція бюро нацменьшин при окрвиконкомі.

³ ВУЦВК (рос. ВУЦИК) – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет.

⁴ ОАТК (окрадмінтеркомісія) – окружна адміністративно-територіальна комісія.

таким образом, в проектируемый Высокопольский район включается 29 немецких населенных пунктов с 9 803 чел., и 7 украинских населенных пунктов с количеством в 4 148 чел., а всего в районе населенных пунктов – 36, с населением 13 951 чел.» [7].

Надзвичайно промовистим документом є протокол розширеного засідання Високопільської сільради Апостолівського району, що відбулось 18 грудня 1925 року. На засіданні 120 громадян Високопілья вирішували питання про приєднання Високопільського німецького району до Кривого Рогу або Херсону.

«Из присутствующих граждан выступил тов. Гофман и указывает на те частые постановления объединенных собраний с менонитами, где выносились постановления о присоединении к Херсонскому округу и снова высказывает те неоспариваемые причины, как прямая железнодорожная связь, телеграфная связь, которые с Кривым Рогом имеются, но без удобств, указывает на более низкое обложение единым с. х. налогом и в конце приводит то, что Высокополье все время, за исключением нескольких лет, было подведомственно Херсону. Вторым словом по докладу выступил тов. Бюлер и высказывает свою удовлетворительность, что, наконец, настало время, когда исполнится долгожданный и интересующий население вопрос. Также указывает на частые постановления о присоединении к Херсону и изъявляет свой интерес, где будет местонахождение райисполкома, Высокополье или Кочубеевка.

В ответ выступили представители райисполкома и Криворогского окрисполкома и указывали на будущие перспективы, будущие стремления к развитию экономического и выгоды присоединения к Криворогскому округу.

Из граждан выступил т. Клейн и указывает на постановление объединенного собрания от 06.07.24 г., где было постановлено присоединиться к Кривому Рогу, но такое постановление вынесено только благодаря массовых обещаний достижений союза колонистов в отношении земельного надела, также указывает на необходимость выделения национального района и приводит слова менонитов, что при присоединении к Кривому Рогу они отказываются от национального района и выделения такового. Представитель Херсонского округа тов. Головцов в ответ на выдвинутые криворогскими представителями будущих перспектив в отношении развития промышленности приводит перспективы Херсонского округа в отношении сельского хозяйства. Из граждан выступил тов. Линке и указывает также на необходимость выделения немецкого района и присоединение такового к Херсону, ибо неприсоединение к Херсонскому округу вызовет отпадение менонитов... (После этого выступает еще несколько граждан и указывают на необходимость присоединения к Херсонскому округу, выдвигается отсталость Криворожского округа в проведении землеустройства, что является одним в особенности интересующим население вопросом). Последним по вопросу выступил председатель с/совета тов. Остер и указывает на халатное отношение Криворогского округа в проведении в жизнь национальной политики, на незаинтересованность немсекции окрисполкома по отношению своих национальных с/советов и добавляет, что присоединением к Херсонскому округу наш национальный район выиграет в экономическом, культурном и во всех других отношениях.

...тов. Руденко¹ выступил с заключительным словом, где приветствует выделение немецкого района и призывает всех граждан усердно приняться строить свое будущее и высказывает желание скорейшего осуществления мировой революции» [8].

19 грудня 1925 року відбулось екстрене засідання Криворізької ОАТК з питання приєднання колишньої Високопільської волості до Херсонської округи на якому постановили: «а) В виду виявлення желания немецкого населения быв. Высокопольской волости о присоединении их к Херсонскому округу – не возражать против передачи быв. Высокопольской волости к Херсонскому округу в новых землеустроенных границах.

Одновременно довести до сведения ЦАТК², что при наличии промышленности на Криворожье в настоящее время и развитие таковой в будущем, а также близкого расстояния немецкого района к Криворогскому округу, все данные за то, что экономическое тяготение немецкого района к Криворогскому округу является бесспорным.

б) Принять к сведению заявление т. Кафталь, что до приезда комиссии в немецкую колонию Высокополье, представителями Херсонского округа уже была проведена соответствующая работа среди населения, подготовившая желание последних присоединиться к Херсонскому округу» [9].

На засіданні президії Херсонського окрвиконкому від 23 грудня 1925 року була заслухана інформація про поїздку завідувача окружного статистичного бюро т. Головцова до Кривого Рогу з приводу приєднання до Херсонської округи німецького району: «Минулого тижня в Кривому Розі працювала комісія з приводу опріділення, до якої округи повинен входити утворюємий німецький район. Наслідком перемов та виявленого бажання населення Криворізький окрвиконком згодився з приєднанням району до Херсонської округи. Комісія відвідала Високопільську сільраду й на пленумі сільради всі члени її та уповноважені заселених пунктів були. Високопільської волості одностайно висловились за приєднання до Херсонської округи. До складу комісії входив член ВУЦВКу т. Федотів і він обіцяв, що не пізніше, як через два тижні ВУЦВК це питання розгляне...».

Президія ухвалила: «1) Вирішення комісії про приєднання знов утворюємого німецького району до Херсонської округи лічити правильним.

2) В зв'язку з необхідністю підготовки до майбутніх перевиборів сільрад, прохати ВУЦВК прискорити остаточне вирішення цього питання.

3) Для проробки низки матеріалів щодо знов утворюємого району (бюджет, мережа сільрад, підготовка апарату та інше) виділити комісію в складі голови т. Власова та членів: т. т. Козіса від окрпаркому³, Бергнера від нацмену⁴, Рейдельмана від окрфінвідділу⁵ та Лімоне від ОПБ⁶» [10].

¹ Голова Апостолівського райвиконкому Криворізької округи.

² ЦАТК – Центральна адміністративно-територіальна комісія.

³ Окрпарком – партійний комітет окрвиконкому.

⁴ Нацмен – бюро національних меншин при окрвиконкомі.

⁵ Окрфінвідділ – фінансовий відділ окрвиконкому.

⁶ ОПБ (окрпрофбюро) – окружне бюро професійних спілок.

20 січня 1926 року президія Херсонського окрвиконкому командувала двох представників – т. т. Шварцгорна та Бергнера – до Кривого Рогу для попередніх перемов про передачу Херсонській окрузі німецького району [11]. 30 січня 1926 року представниками Херсонського та Криворізького окрвиконкомів було складено акт прийому-передачі території Високопільської та Іванівської сільрад, їх справ та листування. Пунктом 8 в акті було вказано: «Херсонская окружная комиссия считает, что в силу того, что в 1923 г. расформировалась Високопольская волость, каковая переишла к Апостоловскому району со всем инвентарем, необходимым для вновь выделяемого немецкого района, было передано Апостоловским РИКом¹ 1 лошадь и несгораемая касса. По мнению же Криворогской комиссии, вышеупомянутый инвентарь не может быть передан ввиду отсутствия документов» [12].

Інформація начальника адмінвідділу окрвиконкому т. Шварцгорна про попередні наслідки прийняття ним від Криворізької округи Високопільської та Іванівської сільрад до складу знов утвореного німецького району була заслухана і прийнята до відома президією окрвиконкому 3 лютого 1926 року. Президія постановила: «Для переведення організацій району призначити трьох товаришів: Васил'іва, Остера, Бергнера. Доручити бюджетній комісії терміново розшукати кошти на утворення району. Доручити всім відділам практично розробити питання, що зв'язані з прийняттям цих сільрад» [13].

17 лютого 1926 року президія окрвиконкому заслухала доповідь заступника завідувача окрфінвідділу т. Васил'іва про хід робіт по утворенню Високопільського німецького району: «Організаційна комісія після приїзду до Високопілья по-перше звернула увагу на фінансове становище району. Апостоловський райвик ще з 1-го лютого відмовився приймати податки. Декілька сот окладних листів ще не було роздано. Списки були неправильні. Повідомлень по насіньпозиці ще доручено не було. Ми відкрили прийом сільгоспподатку та усунули зазначені дефекти.

Підготовча робота до перевиборів була проведена в достатній мірі. Зараз вибори по Високопільській та Іванівській сільрадах уже закінчені, при чому спостерігається велика активність жіноцтва. В самому Високопільі обрано 25 % членів КП(б)У². По національності всі члени сільради, що обрані по Високопілью, німці, за винятком одного.

Сільради В.-Олександрівського³ району, що мають бути приєднані до нового району, ми ще не прийняли. Це буде зроблено цими днями.

Зараз ми маємо деякі претензії до Апостоловського райвиконкому, бо він відмовився сплатити заборгованість, а також передати реманент, що в свій час був вивезений з Високопілья. На цей місяць ми склали вже кошториса. Нам треба на сплату зарплатні 4 769 карб. Окрім того, на обладнання помешкання райвиконкому треба біля 2 000 карб. Деяку частину грошей ми маємо в районі, але їх бракує й ми прохаємо позики 2 000 карб. за рахунок майбутнього районного бюджету. На посаду зав. фінансовим осередком ми прохаємо призначити члена В.-Олександрівського райвиконкому тов. Нікеля».

¹ РВК (рос. РИК) – районний виконавчий комітет (райвиконком, райвик).

² КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України.

³ В.-Олександрівський район (рос. – Б.-Александровский) – Великоолександрівський район.

Президія постановила: «1) Довести до відому Криворізького окружвику й ВУЦВКу, що в тій частині Криворізької округи, що передана Херсонській окрузі мається заборгованість зарплатні, повідомлення по насінньпозиці, а також деяка частина окладних листів по сільгоспподатку не доручена та реманент, що був вивезений з Високопілля під час його передачі 1923 року Криворізькій окрузі не повернений навіть частково.

2) Запропонувати фінвідділу видати тов. Васил'їву для виплати зарплатні по Високопільській та Іванівській сільраді авансом 2 000 карб. за рахунок майбутнього бюджету Високопільського району.

3) Доручити т. т. Савченко, Василь'їву та Мшару переглянути кошториса для задоволення потреб німецького району на 1 місяць...» [14].

Виконання завдання з практичної роботи окрвиконкому з прийому сільрад Великоолександрівського району ілюструє лист голови окрпрофбюро т. Лімоне до Великоолександрівського ОПС від 10 березня 1926 року: «З огляду на те, що по Херсонській окрузі улаштовано ще одного району – Високопілля, до якого відходять від Вашого району: Наталівка, Заградівка та Кочубеївка, ОПБ пропонує Вам негайно приступити до передачі цього району нашому уповноваженому тов. Готлібу А. Поруч з цим пропонуємо, якщо по цих пунктах є учасники КВД¹, виділити по кількості учасників кошти та передати їх під розписку тому ж тов. Готлібу. Вся робота повинна закінчитись не пізніше 20 березня б/р.² та про наслідки сповістити ОПБ» [15].

Район був утворений 31 березня 1926 року згідно з Постановою ВУЦВК та РНК³ УСРР «Про утворення на території Херсонської округи Високопільського району з переважною німецькою людністю» [16]. На момент утворення район включав сім сільських рад – 4 німецькі (Високопільська, Озерська, Пригорівська, Кочубеївська), 1 українську (Заградівська), 2 змішані (Іванівська, Натальїнська). У 1928 році додалась Орловська німецька сільрада.

У районі на момент створення мешкало близько 14 тис. осіб, з яких німці склали 89 %; на 1 січня 1930 року – 15 078 осіб, 65,1% німців. Він створювався як район перспективної німецької колонізації і наркомат землеробства УСРР планував до середини 1930-х років переселити на його територію ще близько 3 тис. малоземельних німців республіки. У 1936 році Високопілля перейменоване у Фріц-Геккертове, район – в імені Фріца Геккерта.

Від чіткої та злагодженої роботи окрвиконкому з утворення національного німецького району суттєво відрізнялось виділення у складі Херсонської округи національного єврейського району, рішення про яке було ініційоване 3-м Окрз'їздом Рад. Вже 14 квітня 1926 року президія Херсонського окрвиконкому заслухала секретаря окрвиконкому т. Савченка про організацію єврейського району та постановила: «Інформацію про організацію єврейського району прийняти до відому, погодившись з принципами, що висовує адмінтеркомісія в цьому напрямкові. Маючи на увазі, що велика кількість населення наміченого до організації єврейського району є пересельці, що звільняються згідно з існуючими положеннями від податків на протязі певного терміну, в зв'язку з чим район буде

¹ КВД – каса або комітет взаємодопомоги.

² Б/р. – біжучий рік.

³ РНК – Рада народних комісарів (раднарком).

дефіцитним, поставити перед ВУЦВКом питання про покриття ним дефіциту по єврейському району на весь час існування пільг, які надаються законом переселенцям. До вирішення цього ВУЦВКом тимчасово утриматись від практичних заходів щодо організації району» [17].

На засіданні президії Херсонського окрвиконкому від 19 травня 1926 року було знову ухвалено: «На підставі постанови 3-го Окрз'їзду Рад про утворення національного єврейського району, порушити перед ВУЦВКом прохання про прискорення вирішення цього питання в позитивному напрямкові. Одночасно з цим пропонувати бюро нацмену та окрадмінтеркомісії виявити в 2-х тижневий термін бажання населення Львівської сільради про включення її до проектуємого єврейського району» [18].

25 червня 1926 року питання утворення першого єврейського району розглядала Мала президія ВУЦВКу, яка постановила: «З огляду на складність цього питання визнати потрібним дальше його з'ясування і розроблення. Доручити ЦАТК разом з Херсонським ОВК за участю відповідних РВК та інших зацікавлених установ точно вивчити та подати в установленому порядку на розрішення Президії ВУЦВКу увесь зібраний матеріал, щодо організації єврейського району. Зазначений матеріал повинен повно відбивати як фінансово-економічні можливості майбутнього району, так і міркування відповідних установ в справі встановлення адм. тер. меж єврейського та суміжних районів. Доручити ЦКНацмен продовжувати оформлення та зміцнення єврейських сільрад та розробити питання щодо пристосування, до утворюваних єврейських сільрад, норм, які встановлено в АМСРР¹ для організації молдаванських сільрад» [19].

25 серпня 1926 року президією окрвиконкому прийняте рішення «Єврейський національний район утворити з 1-го жовтня 1926 року» та скоротити кошторис району на 30 % у зв'язку з його дефіцитом [20].

На засіданні президії окрвиконкому від 8 вересня 1926 року про організацію єврейського району за доповіддю т.т. Головцова і Давидович президія постановила:

«1) Остаточо підтвердити необхідність організації єврейського району в намічених межах з 1-го жовтня б. р.

2) Затвердити районовим центром знов організуємого району – Сейдеминуху.

3) Запропонувати оргінстру² окрвиконкому приступити до проведення всіх необхідних заходів для вчасної організації району.

4) Запропонувати здоровінспектурі³ здійснити у відповідних формах керівництво лікарською мережею в єврейському районі.

5) Фіксуючи орієнтовно дефіцит по новому району в розмірі 30 тис. крб. і вважаючи неминучим його наявність у ближчі роки, порушити клопотання перед ВУЦВКом про надання окрузі відповідної грошової підтримки, командировавши т. Хозацького для остаточного вирішення цього питання по лінії ВУЦВКу і Наркомфін⁴ до Харкова» [21].

¹ АМСРР – Автономна Молдавська СРР.

² Оргінстр – організаційно-інструкторський відділ.

³ Здоровінспектура – інспекція охорони здоров'я.

⁴ Наркомфін – Народний комісаріат фінансів.

«Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область» саме 8 вересня 1926 року вказує як дату утворення району президією окрвиконкому. Але, не кажучи вже про те, що окрвиконком не мав таких повноважень, сам документ конкретно свідчить про абсолютну некоректність подібного датування. Слова «...остаточно підтвердити необхідність організації єврейського району» є лише черговою заявою про наміри, про що свідчать і наступні документи.

10 листопада 1926 року на засіданні президії окрвиконкому голова окрвиконкому Й. Я. Штейнберський ознайомив присутніх із витягом з протоколу засідання Великої Президії ВУЦВКу ч. 64/264 від 27 жовтня 1926 року «...щодо зняття з обговорення питання про організацію єврейського району й заслухання його в березні 1927 р.», на що президія окрвиконкому постановила: «Визнаючи неможливість відкладення організації єврейського району на території Херсонської округи, що диктується міркуваннями так політичного, як і практичного порядку, порушити мотивоване клопотання перед Президією ВУЦВКу про перегляд ухваленої нею постанови до цього в бік негайної організації єврейського району» [22].

29 листопада 1926 року на засіданні президії ЦАТК при ВУЦВКу постановлено: «Проект, що його було розроблено секретаріатом ЦАТК в справі утворення В.-Сейдеменухського (єврейського) району на терені Херсонської округи – одобрити і внести на ствердження в законодавчому порядку з тим, аби утворення зазначеного району було переведено після всеукраїнського перепису людності» [23].

Датою утворення першого єврейського району УСРР у більшості наукових праць, довідкових та енциклопедичних видань із даної тематики проголошується 5 березня 1927 р. Цього дня Президія ВУЦВКу на своєму засіданні постановила: «Затвердити в основному проект постанови про організацію єврейського національного району на території Херсонської округи В. Сейдеменухівського району [так у документі]. Доручити ЦАТК терміново вжити заходів щодо випрямлення конфігурації загаданого району, притягнувши для цього й Херсонський ОВК» [24].

15 березня 1927 року президія Херсонського окрвиконкому постановила: «1. Затвердити терміном скликання Сейдеминухського районного з'їзду рад 22 березня б. р. 2. Затвердити межі Сейдеминухського району за проектом, виробленим окрадмінтеркомісією, з відходженням до такого колонії Львове. 3. Дати вказівки підготовчій комісії по організації єврейського району та Бериславському й Снігірівському райвиконкомом про порядок прийомки та здачі сільрад, що відходять до знов організуемого єврейського району, та про проведення відповідної роботи щодо цього. 4. З огляду на дефіцитність бюджету знов організуемого єврейського району, поставити питання перед відповідними центральними органами про відпуск потрібної дотації...» [25].

17 березня 1927 року, повідомляючи про названу вище постанову Президії ВУЦВКу голову Херсонського окрвиконкому, Центральна адміністративно-територіальна комісія ВУЦВК вказує, що для створення району на законодавчому рівні необхідне: «...приєднання до В.-Сейдеменухського району низки сел, що в них мешкають інші національності... ЦАТК з свого боку вважає за доцільне скликати нараду представників всіх національностей, що їх Ви маєте приєднати до цього району, де широко обговорити питання щодо встановлення меж району з метою

їх виправлення. Зазначену роботу ЦАТК прохає провести терміново, аби внести це питання на остаточне ствердження в законодавчому порядку.

Утворити ж згаданий район слід обов'язково за біжучу перевиборчу кампанію, а тому ЦАТК, надсилаючи при цьому проект Постанови ВУЦВКу й РНК УСРР «Про утворення на території Херсонської округи В.-Сейдеменухського району з переважною єврейською людністю» прохає утворити зараз цей район за вищезазначеним проектом» [26].

Документ чітко засвідчує, що часткове схвалення 5 березня 1927 р. на засіданні Президії ВУЦВКу проекту Постанови ВУЦВКу й РНК УСРР та прийняття Постанови ВУЦВКу й РНК УСРР зовсім не одне й те саме. Документально підтверджено існування даної постанови (прийнята за тиждень до проведення районного з'їзду рад [27]), але її текст на сьогодні не виявлено у документах державного архіву області, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління та у збірниках законодавчих актів УСРР. Тож питання завершення на законодавчому рівні в УСРР процесу утворення у Херсонській окрузі національного єврейського району та встановлення дійсної офіційної дати його утворення потребують подальшого дослідження.

Вже 4 квітня 1927 року на засіданні президії Херсонського окрвиконкому було заслухано постанову районного з'їзду єврейського району щодо його найменування. Президія постановила: «Порушити клопотання перед ВУЦВКом ... про перейменування с. Сейдеминухи в Калініндорф та про найменування єврейського району Калініндорфським районом» [28]. Секретаріат голови ЦВК СРСР¹ повідомив райвиконком у с. Сейдеминуха від 17 травня 1927 року: «...в ответ на В/просьбу о согласии т. Калинина на наименование Вашего района и селения – Калинаторфским (так у документі) сообщает, что со стороны т. Калинина возражений не имеется» [29]. 6 липня 1927 р. Президія ВУЦВК затвердила перейменування району. Остаточне рішення щодо назви було прийняте Постановою Президії Центрального Виконавчого Комітету СРСР від 20 серпня 1927 року «Про перейменування районного центру села Велика Сейдеменуха Херсонської округи в Калініндорф та Велико-Сейдеменухського району в Калініндорфський район» [30].

Проблеми у створенні єврейського району не зникли з його утворенням. Вони у першу чергу були викликані самим волюнтаристським рішенням про виділення єврейського району. Адже із єврейських населених пунктів на території району старими поселеннями були тільки 4 єврейські колонії, розселенням їх жителів було створено ще 6 єврейсько-німецьких селища, інші 20 нових єврейських поселення були сформовані протягом 1925 року на землях Держфонду штучним переселенням євреїв з інших регіонів країни [31], яке було продовжено і в наступні роки. Так у 1935 році до складу єврейського району входило 39 єврейських та 8 неєврейських поселень. З 13 674 мешканців району євреями були 11 198. Але з них 71 % складали переселенці!

Переселення євреїв на територію Калініндорфського єврейського району було виправдано з позиції розвитку політики «коренізації» та укріплення його національного статусу. Але у зв'язку із масовим переселенням найбільш вразливих верств, район весь період свого існування був дотаційним і просто для виживання його

¹ ЦВК СРСР (рос. ЦИК СССР) – Центральний Виконавчий Комітет СРСР.

населення потребувало фінансової підтримки держави та міжнародних благодійних організацій. Крім того, навіть дослідники XIX ст. відзначали, що іноземна колонізація нібито незаселених південноукраїнських земель проводилась часто за рахунок місцевих українських землекористувачів. Тим більше, переселення не просто на вільні землі Херсонської округи, а конкретно на відведені національному району, здійснювалось шляхом ущемлення або й витіснення місцевого неєврейського населення. Тут до речі прийшла політика «розкуркулення» та масових репресій як українських та німецьких мешканців району, так і населення старих єврейських колоній, невдоволених переселенською навалою та колективізацією.

Таким чином, використання наявних документально-інформаційних ресурсів дозволяє наочно продемонструвати, наскільки непростим був процес утворення районів за національною ознакою в умовах радянської практики управління територіальними суспільними системами.

Джерела та література

1. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття. – 2-ге вид. – К., 2000.
2. Мала енциклопедія етнології та етнографії. – К., 1996.
3. Хроніка складена за: Верменич Я., Андрощук О. Зміни адміністративно-територіального устрою України у XX – XXI ст. : [монографія] / Ін-т історії України НАН України. – К., 2014. – С. 76-91; Немцы России: населенные пункты и места поселения : энциклопед. словарь / Сост.: В. Ф. Дизендорф. – М., 2006. – 472 с.; Якубова Л. Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924-1940 // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К., 2010. – С. 279-307.
4. Виноградова Л. В. З історії національного будівництва в 20-ті – на початку 30-х років (на матеріалах державного архіву Херсонської області) / Луїза Виноградова, Ганна Михайлова // Константи : Альманах соціальних досліджень. – Херсон, 1996. – № 2(5). – С. 47-54; Белий Д. До 75-річчя з історії створення в Україні єврейського національного району з центром у Великій Сейдиминусі // Джерела. – 2001. – 10 квітня.
5. Державний архів Херсонської області (далі – Держархів Херсонської обл.), ф. Р-2, оп. 1, спр. 121, арк. 289.
6. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 409, арк. 54.
7. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 1413, арк. 77-78.
8. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 1413, арк. 75-75зв.
9. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 1413, арк. 74.
10. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 98а, арк. 24-24зв.
11. Там само, ф. Р-445, оп. 1, спр. 83, арк. 40, 43зв.
12. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 1413, арк. 6.
13. Там само, ф. Р-445, оп. 1, спр. 83, арк. 47, 49, 50.
14. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 296, арк. 28, 30.
15. Там само, ф. Р-608, оп. 1, спр. 150, арк. 277.
16. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1926 рік. – Х., 1926. – Ч. 16, 19 квітня. – Ст. 128.
17. Держархів Херсонської обл., ф. Р-445, оп. 1, спр. 83, арк. 88, 89зв., 91.
18. Там само, ф. Р-221, оп. 1, спр. 75, арк. 114-114зв.
19. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 857, арк. 1.

20. Там само, ф. Р-445, оп. 1, спр. 83, арк. 168, 170, 171.
21. Там само, ф. Р-445, оп. 1, спр. 83, арк. 177, 178, 181зв.
22. Там само, ф. Р-445, оп. 1, спр. 83, арк. 218, 221зв.-222, 223.
23. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 857, арк. 31.
24. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 857, арк. 37.
25. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 857, арк. 11.
26. Там само, ф. Р-2, оп. 4, спр. 215, арк. 274.
27. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 1437, арк. 39.
28. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 857, арк. 2.
29. Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 857, арк. 10.
30. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. – М., 1927. – № 52, 19 сентября, – Ст. 529.
31. Держархів Херсонської обл., ф. Р-2, оп. 1, спр. 1437, арк. 1.

© Сінкевич І. Ю., 2016

Дата надходження статті до редколегії 03.06.2016

Г. Б. Проценко

РЕАБІЛІТОВАНА АРІЯ ХЕРСОНСЬКОГО МАЕСТРО

Серед мистецьких постатей ХХ століття виділяється Яків Володимирович Дюмін, талановитий музикант, педагог, просвітянин, фундатор музичної освіти на Херсонщині.

Я.В.Дюмин

Народився Яків Дюмін 2 квітня 1870 року у Миколаєві [1]. Першу освіту отримав у Миколаївському реальному училищі. У 1899 році закінчив Петербурзьку консерваторію зі званням «вільний художник». Працював оперним співаком Петербурзького оперного театру, викладачем та інспектором Миколаївського музичного училища. У 1905 році переїхав до Херсона, де ініціював відкриття відділення Імператорського Російського музичного товариства та музичних класів, які багато років поспіль очолював. З вересня 1905 р. при музичних класах відкрилися фортепіанне, вокальне та оркестрове відділення [2], були створені хор та симфонічний оркестр під керівництвом Якова Дюміна. Успішна діяльність музичних класів стала підґрунтям для їх подальшої реорганізації у професійний навчальний заклад – згідно з розпорядженням Головної дирекції Імператорського Російського музичного товариства та музичних класів з 1 вересня

Проценко Галина Борисівна, заступник директора – начальник організаційно-аналітичного відділу Державного архіву Херсонської області, м. Херсон

1908 року розпочалися регулярні заняття у щойно відкритому Херсонському музичному училищі.

Послідовно демонструючи творчу затятість і навіть відвагу, влітку 1908 року Яків Дюмін відкрив літні хорові курси, які відвідували переважно сільські вчителі. Курси діяли до 1919 року включно і підготували сотні керівників народного хорового співу та вчителів співу не тільки для Херсонщини, а й віддалених губерній Російської імперії: Архангельської, Оренбурзької, Томської. Паралельно з курсами (з 1911 р.) при музичному училищі було відкрито курси капельмейстерів для вчителів сільських народних шкіл, що мали на меті підготовку керівників сільських оркестрів. Як диригент симфонічного оркестру Яків Дюмін започаткував і проведення загальнодоступних концертів для херсонців [3].

Результати громадської роботи Якова Дюміна були суспільно визнаними. За видатні успіхи у справі розбудови музичної освіти його було нагороджено російськими імператорськими нагородами – орденами Святого Володимира та Святої Анни; за радянського часу (у 1925 р.) порушувалося клопотання про представлення його до звання «Герой праці» [4].

Нещодавно фонди державного архіву області поповнилися новими цікавими документами: листами сина Якова Володимировича – Валерія Яковича Дюміна. Ці листи-спогади розкривають людські риси талановитого майстра. Відомо, що у 1906 році Яків Дюмін одружився з Єфросинією Миколаївною Спозіто, викладачем гри на фортепіано [5]. У 1907 році у них народився син Валерій [6]. Хлопчик мав чудові музичні здібності, вчився у Херсонському музичному училищі по класу духових інструментів. 18-річним юнаком розпочав трудове життя, однак, на міській електростанції; ще через 5 років – був направлений на навчання до Одеського політехнічного інституту. Проживав у Одесі, працював у морській інженерній службі Чорноморського військово-морського флоту.

Ось як пригадує своє дитинство Валерій: *«...Батько одружився вдруге, коли мені виповнилося 12 років. Проживав я то у батька, то у матері. Наші родинні стосунки були міцними. Батько завжди надсилав у Одесу, де я навчався в інституті зв'язку, чи в Баку, де працював за направленням, вирізки із газет з описами старань і успіхів по Херсонському музичному училищу. Згодом, накопичилася велика кількість схвальних публікацій про його трудову і педагогічну діяльність...».*

Валерій звертає увагу на той факт, що Я. Дюмін ніколи не був «кабінетним» адміністратором. Особисто виїжджав у міста і сіла Херсонської губернії, виявляв там обдаровану молодь серед простого люду, всіляко заохочував її до навчання музиці. Турбувався завжди при цьому про учнів, знаходив можливості виплачувати стипендії найбільш бідним з них, нерідко – допомагав навіть власним коштом. На все життя Валерій запам'ятав важкі часи лихоліть і розрухи, коли неодноразово змінювалася влада у Херсоні. *«Без грошей, без опалення, викладачі продовжували заняття з учнями. Зарплату подовгу не виплачували, тому харчі для вчителів діти приносили з дому. Але попри все – музичне училище існувало...».*

Валерій стверджує, що його батько не мав політичних уподобань, але завжди уважно ставився до людей, намагався бути їм корисним. Пригадує, як у неспокійні 1915-1916 рр. Яків Володимирович неодноразово приховував від поліції активістів-революціонерів у будівлі музичного училища.

У 20-30 роки минулого століття Я. Дюмін самовіддано вів напружену музичну і культурологічну діяльність. Понад 25 років поспіль очолював Херсонське музичне училище. До відзначення 30-річного ювілею училища Я. Дюмін разом з учнями здійснив постановку опери П. Чайковського «Євгеній Онегін» і особисто виконав одну з головних її партій. Постановка опери на головній театральній сцені міста мала величезний успіх серед шанувальників музичного мистецтва, «...*more kwitiv ledь umistilosja na dvox kinnix pidvodaх*», – писав у листі Валерій Дюмін.

Страшні й трагічні тридцять років не минули родини Дюмініх. 25 серпня 1937 року Якова Дюміна було заарештовано за звинуваченням в антирадянській агітації. У катівні НКВС йому пригадали службу в імператорському театрі, нагороди царського уряду. «*Винним себе не визнає, але повністю викритий у ході слідства*», – записано в акті звинувачення. Рішенням трійки при НКВС по Миколаївській області від 26 листопада 1937 року йому винесено вирок про розстріл за зв'язки з контррозвідкою, участь в українській націоналістичній організації, дискредитацію вождів партії і уряду. 20 січня 1938 року Я. Дюміна розстріляли [7].

Тривалий час рідні і близькі не знали правди про трагічну долю Я. В. Дюміна. Однак, зразу ж після арешту батька, Валерій зібрав всі документальні свідчення про його трудові успіхи і надіслав листа Й. Сталіну з проханням особисто розібратися та допомогти. Як стало відомо пізніше, листа було вилучено службою НКВС, а Валерія – викликано на співбесіду до управління. У розмові з його керівником Дюмін-молодший принципово назвав арешт батька «помилкою». Це висловлювання коштувало В. Дюміну професійної кар'єри: його ім'я було внесено до картотеки «інакодумців» та на 15 років позбавлено допуску до службово-секретної інформації як спеціаліста радіозв'язку.

Усе життя Валерій Дюмін піклувався про реабілітацію батька, його доброго імені. Майже у 80-ти річному віці він, наприклад, вчергове намагався «достукатися» до органів Служби безпеки СРСР: «*Чи можливо заклеїмити словами «ворог народу» людину справжнього пролетарського походження: сина миколаївського рибалки-одинака і матері, що торгувала на базарі насінням та померла безграмотною... Царський уряд направив бідняка з чудовим голосом до Петербурзької консерваторії, сплачував йому стипендію нарівні з видатним співаком Ф. Шаляпіним... Я. В. Дюмін також міг обрати шлях співака, але повернувся до рідного Миколаєва, ...губернського міста Херсона... Ще раз прошу виправити гірку моральну помилку з темного історичного минулого СРСР 1937 року...».*

Після Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30-40-х і початку 50-х років» колектив Херсонського музичного училища звернувся до прокуратури Херсонської області з клопотанням про реабілітацію засновника і першого керівника училища Я. В. Дюміна [8]. Висновком прокурора Херсонської області від 28 березня 1989 року Якова Володимировича Дюміна реабілітовано [9]. Повернуто із забуття справжнього патріота, який присвятив усе своє життя розвитку духовності Херсонщини, став взірцем самовідданого громадянського служіння мистецтву.

Джерела та література

1. Державний архів Херсонської області, ф. Р-4033, оп. 6, спр. 248, арк. 15.
2. Там само, ф. Р-608, оп. 1, спр. 37, арк. 303.
3. Там само, ф. Р-608, оп. 1, спр. 37, 303зв., 304.
4. Там само, ф. Р-608, оп. 1, спр. 37, арк. 316зв.
5. Там само, ф. Р-413, оп. 1, спр. 83, арк. 26.
6. Там само, ф. Р-4033, оп. 6, спр. 248, арк. 16.
7. Там само, ф. Р-4033, оп. 6, спр. 248, арк. 21, 23, 27.
8. Там само, ф. Р-4033, оп. 6, спр. 248, арк. 29.
9. Там само, ф. Р-4033, оп. 6, спр. 248, арк. 31, 32.

© Проценко Г. Б., 2016

Дата надходження статті до редколегії 07.06.2016

Н. М. Сухина

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ БОРИСА ЛАВРЕНЬОВА У ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Б.А.Лавренко

17 (4 за старим стилем) липня цього року виповнюється 125 років з дня народження Бориса Андрійовича Лавренкова. Борис Лавренко – письменник з багатогранною біографією: юрист за фахом, поет і художник за покликом душі, артилерійський офіцер і воєнний журналіст за обставинами життя. Він був популярний у 1920-1950-ті роки минулого століття, ставав двічі лауреатом Державної (Сталінської) премії СРСР (у 1946 році – II ступеню, у 1950 році – I). Йому випало жити в складну і суперечливу епоху, він був очевидцем зламу старого суспільного ладу і становлення нових радянських реалій, свідком і учасником двох світових воєн.

Життєвий шлях письменника досліджували О. Марущак, В. Мусієнко, В. Краєв та інші. Ці дослідження здебільшого базувалися на епістоляр-

ній спадщині, яка зберігається у Херсонському обласному краєзнавчому музеї.

Сухина Наталія Миколаївна, архівіст I категорії відділу забезпечення збереженості, обліку, довідкового апарату та реставрації документів Державного архіву Херсонської області, м. Херсон

У державному архіві Херсонської області також є частина документів, що стосуються життя і діяльності Бориса Лавреньова.

Це, зокрема, реєстраційний запис про народження майбутнього письменника у метричній книзі собору Зішестя Святого духа (Привозна церква) за 1891 рік.

Також у держархіві є колекція документів з історії Громадянської війни та становлення Радянської влади на Херсонщині, в основу якої лягли спогади учасників Громадянської війни, зібрані працівниками обласного архіву протягом 1950-1970-х років. Є там і статті та короткий спогад «Дорогий образ» двоюрідного брата Бориса Лавреньова – Сергія Сергєєва. Документи передані до державного архіву на прохання Почесного архівіста України З. С. Орлової у 1980-х роках.

Сергій Володимирович Сергєєв закінчив у Херсоні у 1913 році Некрасівську початкову школу. У часи денікінщини, 1919 року, брав участь у підпільній роботі Херсонського військкредкому – отримував підпільну літературу через пароплавне сполучення Одеса-Херсон з одеських катакомб. У 1920-1922 роках працював на Херсонщині землевпорядником. З 1924 по 1930 роки керував землевпорядними роботами у Проскурівській окрузі (нині Вінницька область). Під час Другої світової війни, в 1942-1944 роках, був заступником парторга батальйону особливого призначення НКВС з підготовки резервів для фронту. З 1947 по 1957 роки займався науковою роботою у місті Бельці Молдавської РСР. По досягненню пенсійного віку проживав у місті Цюрупинську Херсонської області [1, арк. 7]. Його спогади про Бориса Лавреньова є цікавим джерелом вивчення і доповнення фактів із життя письменника.

Серед небагатьох прижиттєвих документів держархіву, що пов'язані з Борисом Лавреньовим, одним з найважливіших є реєстраційний запис про його народження. Наводимо його повністю [2, арк. 22зв.-23].

ДОХІД МЕТРИЧЕСКОЇ КНИГИ НА 1891					
Счетъ родившихся.		Мѣсяцъ и день.		Имена родившихся.	Званіе, имя, отчество и фамилія родителей, и какогв вѣроисповѣданія.
Мужеска пола.	Женеска пола.	Родившихся.	Врѣмени.		
39	—	4	29	Борисъ.	Діаконовъ Сидимъ Соколовскій. Народившии Зингеръ Андрей Фимитовъ Сергеевъ и закон ная его жена Марія Криве рива, православыне. Свѣдѣющій Тошъ Карамовъ Ксаиошъ Радимиръ Діаконовъ

У метричному записі хрещеним батьком Бориса Лавреньова записаний Микола Миколайович Журавський, однак відомо, що сам письменник називав

своїм хрещеним батьком Михайла Євгеновича Беккера, який на час народження Лавреньова займав посаду міського голови міста Херсона. Дочка Беккера, Анастасія, стала хрещеною матір'ю новонародженого. До речі, вищезгаданий Микола Журавський також входив до родинного кола Беккера, будучи одруженим з його сестрою. Прізвища Беккер і Журавські були відомі в Херсоні на рубежі XIX – XX століть, тож син завідуючого сирітським притулком був хресником впливових у місті людей.

Борис Лавреньов в «Короткой повести о себе» так писав про походження батька: *«К сожалению ничего не могу сказать о предках отца, так как потеряв родителей в возрасте полутора лет, воспитываясь у чужих людей и в интернатах, он семейных преданий не сохранил».*

Батько Бориса Лавреньова Андрій Пилипович Сергеев разом з братом та сестрою у ранньому віці залишився круглим сиротою. Докладніше про ці події сказано у спогадах С. В. Сергеева. За однією з сімейних легенд у 1861 році, у санях на поштовому тракті Херсон-Миколаїв біля с. Великі Копані були знайдені трупи чоловіка і жінки. Ніяких документів при них не було, але в тих же санях, під овчинним кожухом знайшли трьох напівзамерзлих дітей: найстаршою була Олександра, потім Володимир і найменшим – Андрій. Їх підібрали проїжджі. Дівчинку взяв один з робітників великого маєтку у с. Рогачик. Володимира спочатку забрав грек на ім'я Олексій, а через деякий час його та Андрія усиновив бідний чиновник Сергеев [3, с. 313-316].

Через брак коштів Сергеев не зміг дати належну освіту одразу двом дітям. Навчався лише Андрій, який після закінчення Херсонського педагогічного училища працював учителем недалеко від м. Берислав, у поміщицькому маєтку «Чорна долина». Там він одружився з Марією Ксаверіївною Цеханович. З 1887 року Андрій Пилипович Сергеев став завідувачем дитячого сирітського притулку у Херсоні, де викладав російську мову, а Марія Ксаверіївна викладала французьку мову в Херсонській гімназії. На території притулку у будівлі на розі вулиць Вітовської і Говардівської (нині – Горького та проспект Ушакова) сім'я і мешкала. Зараз на будинку встановлена меморіальна дошка Борису Лавреньову та знаходиться літературний музей його імені. У 1917 році Андрій Пилипович перейшов на службу до повітового земства, де завідував міським ломбардом, і родина змінила квартиру [4, арк. 2].

Мати Бориса Лавреньова походила з давнього козацького роду Єсаулових, який дав Російській імперії багатьох військових і дипломатичних діячів. Прадід, підпоручик Йосип Єсаулов, учасник штурму Очакова, володів земельними наділами в Херсонському повіті (нині територія Бериславського району Херсонської області). Майбутньою спадкоємицею майна була його єдина донька Дарія Єсаулова, яка вийшла заміж за артилерійського поручика Ксаверія Цехановича. У цьому шлюбі і народилася мати майбутнього письменника, Марія Ксаверіївна Цеханович. Після двох років перебування у шлюбі все дружинине майно Ксаверій Цеханович за одну ніч програв у карти. Після розорення колишня поміщиця стала економкою у домі предводителя дворянства М. М. Журавського, майбутнього хресного батька Бориса Лавреньова.

Спогади С. В. Сергеева доповнюють відомості про дитячі та юнацькі роки Бориса Лавреньова. Особливо з 1905 року, коли сім'я Сергеевих переїхала до

Херсона і двоюрідні брати почали зустрічатися частіше. Залишаючись разом ночувати, хлопці читали книги, які брали із Херсонської громадської бібліотеки. Борис привив любов до читання своїм братам. Сам він найбільше любив книжки про далекі морські подорожі. А у спогадах «Сергеєви – династія моряків» йдеться про морську пригоду, яка трапилася із самим Лавреньовим. Його дядько Володимир з 1873 по 1885 роки служив моряком на пароплаві сполучення Одесса-Гамбург, тож багато розповідав хлопцям про подорожі до інших країн. Наділений бурхливою уявою, Борис і сам подався в подорож по морях. Це сталося після закінчення четвертого класу чоловічої гімназії, коли Борис отримав у чверті двійку з математики. Після сварки з батьком, із бабусиними 25 рублями у кишені він уночі відплив на пароплаві до Одеси. Потрапити на корабель до Гонолулу йому не вдалося, тож якийсь час бродяжничав. Старий механік французького судна взяв його працювати палубним юнгою, але через два місяці плавання на маршруті з Африки до Італії юного моряка виявили італійські карабінери та з кур'єром консульства відправили додому [5, арк. 5].

Життєвий шлях Бориса Лавреньова аж ніяк не був пересічним. Притаманний його натурі авантюризм кидав його у широкий вир життя, яке він пройшов з гідністю. У 1915 році отримав юридичну освіту у Московському університеті, як офіцер царської армії брав участь у Першій світовій війні. У 1919 році Борис Лавреньов керував бронепоездом з командою моряків під час операції зі знищення збройних формувань отамана Зеленого, в ході якої отримав тяжке поранення у ліву ступню. Після виписки зі шпиталю в Москві був направлений на фронтові курси агітаторів викладати історію суспільного руху в Росії. Через деякий час разом із поїздом-друкарнею виїхав до Ташкенту працювати журналістом та перекладачем з узбецької мови у червоноармійській газеті. З 1920 по 1924 роки служив помічником начальника гарнізону, військовим командиром, працював редактором і художником газет [6, арк. 3].

С. В. Сергеєв розповідає і про смерть Бориса Лавреньова. Будучи вже в літньому віці, йому довелося рятувати малих дітей від нападу скаженої собаки. Після прийнятого курсу лікування стан здоров'я письменника погіршився і 7 січня 1959 року він помер від паралічу серця. Похований у Москві на Новодівочому цвинтарі.

Борис Лавреньов залишив чималу літературно-мистецьку спадщину. У нашому місті, на батьківщині письменника, пам'ять про нього увічнена за рішенням виконавчого комітету Херсонської обласної ради від 07 лютого 1986 року відкриттям у будинку по вулиці Горького, 1 його меморіального музею-квартири.

У 1992 році відбулося відкриття музейної експозиції, на якому була присутня дружина письменника Єлизавета Михайлівна Лавреньова. Передані нею експонати стали окрасою меморіального кабінету: меблі карельської берези, особисті речі, епістолярна спадщина, а також предмети живопису та мистецтва [7, арк. 159-162].

Також на честь письменника названий один із найстаріших навчальних закладів міста та півдня України – Херсонська багатoproфільна гімназія №20 (колишня Перша чоловіча гімназія), у якій навчався Борис Лавреньов [8, арк. 34-37]. Ім'я Лавреньова присвоєне вулиці у Шуменському мікрорайоні та Херсонській обласній бібліотеці для юнацтва.

Джерела та література

1. Державний архів Херсонської області (далі – Держархів Херсонської обл.), ф. Р-4009, оп. 1, спр. 2.
2. Там само, ф. Р-328, оп. 3, спр. 17.
3. Лавренев Б. А. Краткая биографическая справка / Б. А. Лавренев // Подвиг. – № 1. – М, 1968.
4. Держархів Херсонської обл., ф. Р-3264, оп. 1, спр. 105.
5. Там само, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 101.
6. Там само, ф. Р-4095, оп. 1, спр. 261.
7. Там само, ф. Р-1979, оп. 1, спр. 520.
8. Там само, ф. Р-731, оп. 7, спр. 126.

© Сухина Н. М., 2016

Дата надходження статті до редколегії 14.06.2016

В. М. Кібець

ОБРАЗ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОГО ХЕРСОНА У СПОГАДАХ Л. П. СОЛОВЙОВА

Вивчення історії рідного міста завжди було і є найближче до людини, народу, воно націлює на обов'язкове врахування в осягненні історії такого феномену, як соціальна пам'ять, яка не підвладна ніяким репресивним діям і побутує закономірно та об'єктивно. Цивілізованість народу визначається не тільки економічними факторами, а й рядом духовних чинників. Один із них – збереження народної пам'яті та відтворення історії власної місцевості. Тому актуальність статті зумовлена осмисленням історичного процесу розвитку окремих міст та визначенням місця осіб, які відіграли визначну роль в історії нашого міста.

*Л.П.Соловйов, 1957 р.
Держархів Херсонської обл., ф.
Р-944, оп. 1, спр. 1, арк. 4*

Одним з важливих діячів міста Херсона є Леонід Петрович Соловйов – краєзнавець, дослідник історії міста та історії Херсонського морського порту.

Метою цієї статті є проаналізувати життя та діяльність Л. П. Соловйова та показати його роль як дослідника історії дореволюційного Херсона.

Історіографія історії Херсона представлена науково-популярними виданнями та статтями. На

Кібець Валерія Миколаївна, студентка факультету психології, історії та соціології, спеціальність «історія», Херсонського державного університету, м. Херсон

сьогодні, дослідженню історії нашого міста присвячена недостатня увага. Здебільшого, роботи з історії Херсона носять узагальнюючий характер або стосуються окремих подій і явищ. Найбільш ґрунтовними є праці С. Водотики [8], А. Скорохода [11], М. Сухопарова [12], О. Коротецького [9]. Дослідженню дореволюційного минулого Херсона присвячена робота В. Пиворовича та С. Дяченка [10].

Вище згадані дослідження є вибірковими. Вони не дозволяють зробити глибокий аналіз дореволюційного минулого Херсона. Тому під час дослідження були використані мемуарні джерела. Оскільки саме цей унікальний вид джерел дозволив подолати прогалини і сформуванати новий погляд на історію міста. Зокрема, в статті була зроблена спроба дослідити образ дореволюційного Херсона з позиції корінного херсонця. Тому основною джерельною базою під час дослідження послуговували матеріали Державного архіву Херсонської області, а саме мемуари з особистого фонду Л. П. Соловйова.

Леонід Петрович жив в дуже складний і жорстокий час для країни. Перша світова війна, революція в Росії, громадянська війна, голод і прихід радянської влади докорінно змінили світосприйняття мільйонів людей, змусили по-новому дивитися на вже звичні речі. Попри незаперечні окремі позитивні зміни, радянська влада не призвела до корінних змін в житті херсонців і українців в цілому. Вона відкинула все позитивне, жорстоко знищувала людей, нехтуючи всіма моральними принципами. Тому варто враховувати цей досвід, оскільки без нього неможливо проводити будь-які модернізаційні процеси в країні. А набути цього досвіду можна знайомлячись і вивчаючи життя безпосередніх учасників, очевидців, «людей епохи». Саме такою людиною і був Л. П. Соловйов. Його дитинство та юність пройшли за часів важких умов встановлення радянської влади. Він був свідком кривавого режиму Й. Сталіна. Спостерігав за часами «Відлиги». І лише в період «брежнєвського застою» насмілювався висловити частину своїх справжніх думок і переконань щодо пережитих часів.

Соловйов Леонід Петрович народився 29 серпня 1909 року у м. Херсон, в сім'ї службовця Херсонського морського торгового порту [1, арк. 1]. В 1916 році вступив на навчання до Першої чоловічої гімназії міста Херсона (нині багатопрофільна гімназія № 20 ім. Б. Лавреньова), куди брали дітей, переважно із заможних родин. Сам Л. П. Соловйов своє навчання в гімназії характеризує як «смутное время», оскільки прихід нової влади ознаменувався важкими подіями іноземної інтервенції, окупації, громадянської війни, і нарешті приходом до влади більшовиків [6, арк. 12]. Останній «дзвоник» Першої херсонської чоловічої гімназії відбувся на початку 1919 року. Лише після остаточного встановлення в Херсоні більшовицького режиму в приміщенні гімназії відкрилась фабрично-заводська школа № 42, яка знаходилась під опікою морського порту. Її директором став Костянтин Тюльпанов. Таким чином, термін навчання Соловйова в Першій чоловічій гімназії становив 3 роки.

Перемога більшовиків призвела до радикальної зміни орієнтирів суспільного життя та соціальної структури. Перейшовши через рубіж 1920-х років, вони укріпилися двома способами: через зміцнення владного механізму й завдяки інтенсивному шквалові монопольної пропаганди, спрямованої до населення. Конструювання «нової людини» для потреб «нового суспільства» було серед пріоритетних політичних завдань.

В автобіографії Леоніда Петровича, знаходимо лише загальні відомості про його особу і жодного слова про соціальне походження. Очевидно, сім'я Леоніда не мала пролетарського походження, бо в іншому випадку це було б вказано в автобіографії. Батько працював в Управлінні робіт Херсонського порту, про професію матері Соловйов не сказав жодного слова. Також достовірно відомо, що батько, за словами самого Леоніда Петровича, народився в селі і довгий час там проживав [5, арк. 1]. Соловйов в автобіографії не вказав ані свого соціального походження, ані походження своїх батьків через «не пролетарське» коріння.

У 1923 році Леонід Соловйов вступив на навчання до Херсонської будівельної професійної школи, яку успішно закінчив в 1925 році зі спеціальністю будівельник-десятник. Під час навчання він проходив виробничу практику в Херсонському порту, куди після закінчення школи влаштувався на роботу. Ще батько неодноразово брав маленького Льоню до себе на роботу, намагаючись з дитинства прищеплювати любов до своєї професії інженера і до праці в цілому [3, арк. 38-39]. Сам Леонід Петрович вважав, що професія будівельника водних шляхів сполучення передалася йому у спадок від батька, хоч той не хотів, щоб син успадкував його спеціальність через її небезпечність і важкість: *«Стать строителем водных путей меня заставила не только наследственность отца, но и любовь с детства к воде, и пароходным судам»* – згадує автор в своїх мемуарах [5, арк. 2].

У травні 1925 року Л. П. Соловйов був прийнятий на роботу десятником в будівельну групу порту. Взимку перейшов в технічну частину порту, де працював техніком-кресляром. Саме ця посада вимагала стикатися з технічним архівом порту, ближче знайомитись з історичними документами з будівництва порту, що дуже цікавило Леоніда. Здобуті знання з цих питань були використані в подальшій роботі з історії рідного міста [4, арк. 20-26].

У 1932 році Леонід Соловйов закінчив Ростовський політехнікум водних шляхів сполучення, отримавши диплом гідротехніка морського транспорту І розряду. Паралельно навчався на заочному відділенні Ленінградського інституту інженерів водного транспорту (5 курсів). Після закінчення технічного навчального закладу, у 1932 році, як молодший спеціаліст-портовик був направлений в Херсонський порт на постійну роботу.

У 1941 році Л. П. Соловйов був мобілізований на фронт. Відомості з цього періоду його життя відсутні. Очевидно, це можна пояснити тим, що основною метою своїх мемуарів інженер вважав залишити багатий матеріал з історії становлення, будівництва і роботи Херсонського морського порту. Можливо, як учасник Другої світової війни, і людина, яка немало бачила і чула, Л. П. Соловйов не хотів лукавити, а сказати правду не міг. Оскільки писав мемуари ще в часи Л. Брежнєва і не хотів ризикувати. Або ж просто не було нічого вартого уваги. Достовірно відомо, що службу в Збройних силах Л. П. Соловйов закінчив зі званням інженер-майора флоту. В листопаді 1947 року він повернувся до Херсону [1, арк. 1].

Так, час коли жив мемуарист, був складним. В умовах приходу більшовиків і встановлення радянської влади, дуже важко бути відданим своїм принципам і при цьому залишитись в живих. Тому потрібно було або відмовлятися від власних переконань, або в кращому випадку провести своє

життя в заслання. Інтелігент за походженням і становищем Л. Соловйов зумів пристосуватися до радянського режиму, хоча й болісно сприймав нову владу. Але з огляду на свій м'який характер, ніколи так і не насмілювався повністю сказати про це.

Проте важко переоцінити роль Л. П. Соловйова, як краєзнавця, як блискучого знавця історії свого міста, яке він дуже любив і поважав.

Так, дореволюційний Херсон мав ряд своїх особливостей. Це було невелике, тихе, спокійне, провінційне місто, яке вело розмірене життя. Сам Л. П. Соловйов свідомо пам'ятає місто з 1914 року [2, арк. 1].

В ті часи Херсон являв собою сукупність окремих частин: власне місто (центр) та декілька передмість – Забалка (отримало свою назву за містознаходженням відносно центру міста – за яром (балкою), Сухарне (західне передмістя Херсона. В роки Кримської війни 1854-1855 років в місті знаходився пункт передислокації військ до Криму. Херсон, як великий центр хлібної торгівлі, став постачальником сухарів до діючої армії. Для цього за Рогатою балкою на околиці міста були збудовані пекарні і приміщення для сушіння сухарів. Це і дало назву невеликому міському передмістю), Воєнний форштадт (передмістя Херсона, яке виникло одночасно з містом. Форштадт розташовувався к сходу від фортеці і був призначений для розселення військових у відставці, розташування військових полків і будівельних команд), Млини (на початку ХІХ століття з півночі від фортеці почали будувати перші вітряні млини. До початку 60-х років ХІХ століття їх налічувалось близько 125, а навкруги млинів виникали невеликі садиби. Вже на плані 1842 року присутній новий район – Млини. У 1872 році відбулось його перепланування. Воно полягало в розбитті району на прямокутні квартали з їх прив'язкою до вже існуючих Грецького і Воєнного передмість) [9, с. 31].

Дорадянська топоніміка Херсона створювала неповторне історичне середовище. Дослідження топоніміки певного краю України має суттєве і теоретичне, і практичне значення. Перше полягає в розширенні відомостей про історію краю, про особливості регіональної мовотворчості, умови формування української нації. Процес найменування зумовлений соціально-політичними, естетичними, меморіальними, мовними факторами. Друге, практичне значення відбито в необхідності нормування, систематизації власних назв, створенні карт, покажчиків тощо. Назви околиць, районів та вулиць були органічно пов'язані з найважливішими подіями та іменами історії Херсона. На думку навіть радянських діячів у післяжовтневий час було втрачено і штучно перервано цю природну спадковість через руйнацію церков, зміну топоніміки, невиправдане перепланування [8, с. 35].

Л. П. Соловйов був великим прихильником дореволюційних топонімів. Назви всіх вулиць в місті до 1920 року мали найменування в честь російських діячів – Ганібалівська, Потьомкінська, Суворовська; інші в пам'ять адміністраторів і осіб, які працювали на користь Херсона – Говардовська, Воронцовська і Ришельєвська; окремі несуть в собі релігійний характер – Соборна, Богородицька, Преображенська. Краєзнавець добре знав відомих осіб свого міста, був знайомий з історією і тим внеском, який вони зробили для розвитку міста. Звичайно, він не каже про це прямо. Проте чітко можна помітити, що на думку Соловйова, назва вулиці Говардовська була значно

краща, ніж Червоно-Армійська, а вулиця Соборна більше відображала характер міста, ніж Ленінська. Місто поєднувалось із форштадтами мостами які носили назву Панкрат'євський і Клушинський [2, арк. 2-4].

Обличчя міста визначало купецтво, банки та інші фінансові установи. На околицях розташовувалися декілька промислових підприємств. Більшість херсонців складали купці, чиновники, дрібні підприємці та гендлярі. Робітники становили меншість, жили переважно на околицях і мали своє господарство. Це було типовим і традиційним проявом звичного укладу життя українців [10, с. 50].

Своєрідне неповторне середовище міста характеризувалось тим, що в краї склались традиції підприємництва, меценатства, мирного співжиття представників різних народів та конфесій. Варто зазначити, що Херсон був глибоко релігійним містом, що налічувало велику кількість конфесій. Л. П. Соловйов надає широко характеристику соборам, церквам, які розташовувались в місті. Зокрема, місто налічувало: 3 собори, 16 церков, 1 костел, 1 лютеранську кірху, 7 синагог, декілька будинків для молитов [2, арк.7-13]. Це автор вважає нормальним і природним для полірелігійного Херсона. Така особлива увага Леоніда Петровича до релігійних осередків відображає його істинне ставлення до релігії в цілому. А також характеризує автора як толерантну і розумну людину.

Загалом, культурний спадок дореволюційного міста був порівняно невеликий. Культурно-просвітницьких закладів в Херсоні було небагато. Зокрема, в 1830 році на кошти дворянства був заснований театр. А в 1872 році – бібліотека. Автор мемуарів дуже добре усвідомлював роль культури, яку вважав невід'ємною частиною розвитку міста. Соловйов чітко вказує на нерозвиненість культурних осередків в дореволюційний час. Не дивлячись на те, що більшовики провели культурну революцію, це скоріше було схоже на зруйнування всього, а не на вдосконалення старого.

Окрему увагу Л. П. Соловйов у свої спогадах приділив розвитку промисловості міста та будівництву торгового порту, оскільки це найбільше його цікавило і безпосередньо було пов'язано з його професією.

Жителі міста наприкінці XIX – початку XX століття займалися торгівлею, працювали на підприємствах і пристані. Промисловість міста продовжувала розвиватись, задовольняючи передусім потреби міста і околиць. Дореволюційний бізнес в Херсоні був переважно клановий, сімейний. Це яскраво видно на прикладі родини французьких емігрантів Вадонів, власників верфі (сучасний судноремонтний і суднобудівний завод ім. Комінтерну) [7, арк. 37].

Аналізуючи економічне становище дореволюційного Херсона варто зауважити, що потенціал міста був дуже великим. Яскравим прикладом цього є вищезгаданий добре організований (для імперського часу) бізнес сім'ї Вадонів. Радянський час згубно вплинув на розвиток бізнесу. Націоналізація і повне привласнення державою, категорична заборона приватного бізнесу призвели до неможливості ведення підприємницької діяльності. Нажаль, радянське минуле і досі присутнє в головах сучасних бізнесменів, які зовсім не можуть вести підприємницькі справи. Прикладом цього є занедбані Херсонський порт, заводи, через брак виробництва і відсутність кваліфікованих кадрів. Хоча в

економічному плані, наше місто має неабиякий потенціал для розвитку провідних галузей економіки.

На думку Л. П. Соловйова, одну з провідних ролей в розвитку міста зіграв Херсонський торговий порт.

Також, цікавим є ставлення Леоніда Петровича до економіки в цілому. Очевидно, він як кваліфікований інженер, розумів природність еволюції економіки та її модернізації. У своїх мемуарах він позитивно відгукується про перші п'ятирічки. Хоча закономірним є те, що Соловйов ніколи не вказує на те, звідки бралось таке «щедре» державне фінансування. І логічним постає питання, як в умовах повної розрухи, голоду, тяжких наслідків громадянської війни, радянська влада так охоче зайнялась проблемами Херсонського порту. Наш краєзнавець повністю ігнорує такі важливі моменти. Це є зрозумілим, адже насильницькі методи більшовиків, «воєнний комунізм», перехід до нової економічної політики, і нарешті голодомор дали змогу радянській владі індустріалізувати країну. Тому цілком зрозуміло, що Соловйов не хотів, і перш за все не міг казати про це в своїх мемуарах.

Не дивлячись на те, що деякі обставини виправдовують Соловйова, незрозумілим залишається той факт, чому Леонід Петрович як досвідчений робітник, інженер ніколи не пропонував якихось нових підходів до розвитку порту. Чому не вказував на перспективні напрями, нові галузі розвитку економіки. Очевидно, він їх не бачив, не хотів бачити, не бажав проявляти самостійності і просто плыв за течією, як більшість типових радянських діячів.

Результатом довгої і кропіткої роботи Л. П. Соловйова, як краєзнавця є значна кількість фотоальбомів, зокрема «Херсонский морской порт», «Наводнение в Херсоне». Виписки із книг, журналів, газет про порти Херсон, Скадовськ, Хорли, і звичайно, мемуари про рідне місто і порт, які несуть в собі неоціненний пласт інформації і цікавих відомостей з історії нашого міста [1, арк. 1].

Отже, образ дореволюційного Херсона у спогадах Л. П. Соловйова є дещо ідеалізованим. Хоча автор намагався чітко показати різні аспекти життя Херсона, вказавши на його недоліки і переваги. Але все ж видатних сторін відзначено більше. Його спогади є важливим джерелом з історії розвитку рідного міста. Їх варто вивчати та аналізувати, оскільки вони можуть внести нові корективи в розуміння історичних подій, які мали переломний характер, і які вплинули на історію в цілому. Як корінний житель Херсона, він любив і шанував це місто, знав його багатовікову історію, був знайомий з відомими діячами нашого міста. Звичайно, й сам залишається в числі тих людей, які залишили по собі неоціненні матеріали для молодих поколінь.

Джерела та література

1. Державний архів Херсонської області, ф. Р-944 Личный фонд Соловьева Леонида Петровича (1909-1977), инженера. оп. 1, спр. 1 Автобиография, удостоверения и др. личные документы Л. П. Соловьева. 1950-1975 р. – Арк. 1-3.
2. Там само, спр. 2 Воспоминания о родном городе Херсоне. 1975 р. – Арк. 1-61.
3. Там само, спр. 5 Воспоминания о дореволюционном прошлом Херсона (средние учебные заведения, транспорт, улицы). 1975-1976 рр. – Арк. 1-53.

4. Там само, спр. 6 Каким я помню Херсонский морской торговый порт. Ч. 1. 1975 р. – Арк. 1-120.
5. Там само, спр. 9 Воспоминания о некоторых мелочах из моей жизни, очерк. 1976 р. 6 арк.
6. Там само, спр. 10 Мои гимназические годы (воспоминания 1918-1919 гг.). 1976 р. – Арк. 1-17.
7. Там само, спр. 11 Мои университеты в Херсонском морском порту. 1976 р. – Арк. 1-39.
8. Водотика С. Г. Херсон / С. Г. Водотика // Енциклопедія історії України : у 5 т. – Т. 10. / редкол.: В. А. Смолій (голова), Я. Д. Ісаєвич, С. В. Кульчицький та ін. ; НАН України, Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2013. – С. 369-372.
9. Коротецкий А. А. Летопись Херсона / А. А. Коротецкий. – Херсон : Штрих, 2004. – 283 с.
10. Пиворович В. Б. Улицами старого Херсона / В. Б. Пиворович, С. А. Дяченко. – Херсон : Б.в., 2003. – 196 с.
11. Скороход А. Н. Херсон: вчера и сегодня / А. Н. Скороход. – Херсон : Наддніпряночка, 2008. – 252 с.
12. Сухопаров С. М. Весь Херсон / С. М. Сухопаров. – Херсон : Слаж, 2002. – 184 с.

Рецензент: науковий керівник С. Г. Водотика, д.і.н., професор кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету, м. Херсон

© Кібець В. М., 2016

Дата надходження статті до редколегії 12.04.2016

Ю.О. Коник

З ІСТОРІЇ ПОВОЄННОГО КІНОПРОКАТУ В ХЕРСОНСЬКІЙ ОБЛАСТІ (1944-1952)

Рік, що минув, ознаменований ювілейною датою в історії кінематографу – а саме 120-річчям з дня його народження. 28 грудня 1895 року в Парижі пройшов перший публічний комерційний кіносеанс.

Досить швидко стало очевидно, що кіно, відображаючи життя, водночас має величезний вплив на найрізноманітніші сфери масової свідомості. Тому дослідження історії кінематографу дозволяє краще зрозуміти життя і настрої сучасного йому суспільства.

У Радянському Союзі на державному рівні було належним чином оцінено значення кіно не лише як розважального продукту, але і як потужного ідеологічного засобу. Пропонуємо на прикладі Херсонської області розглянути,

Коник Юлія Олександрівна, кандидат історичних наук, заступник начальника відділу забезпечення збереженості, обліку, довідкового апарату та реставрації документів Державного архіву Херсонської області, м. Херсон

як одразу після звільнення від нацистської окупації в період Другої світової війни на місцях втілювалася державна політика у сфері кінематографу.

Джерелом повідомлення стали документи державного архіву Херсонської області, які становлять обширну інформаційну базу для висвітлення даної теми. Насамперед це плани, звіти, різноманітні інформації та листування профільних установ, про які йтиметься нижче, а також рішення з питань кінопрокату обласного, районних, міських виконавчих комітетів рад депутатів трудящих. Значний інтерес становлять стенограми, протоколи зборів і засідань органів КП(б) України та ЛКСМУ – вони, зокрема, цінні тим, що зачасту зберігають живу і безпосередню атмосферу обговорення.

Кінообслуговування населення нашої області, створеної навесні 1944 року, забезпечували дві структури: обласне управління кінофікації з підпорядкованими районними відділами, а також обласна контора Головного управління кінопрокату СРСР. Перші опікувалися кіномережою, другі мали монопольне право прокату фільмів на території області.

До початку окупації на території міст і районів, які після звільнення увійшли до складу Херсонської області, нараховувалося 77 стаціонарних і пересувних кіноустановок (51 звукова і 26 німих) [1].

Після звільнення краю від окупації обласне кіногосподарство було практично зруйноване. Обидва кінотеатри м. Херсон – ім. Комінтерну та «Спартак» – потребували капітального ремонту; у восьми райцентрах будівлі кінотеатрів взагалі не збереглися. Апаратура і майно були знищені або розграбовані, кінопересувки вивезені до Німеччини.

Протягом перших повоєнних років обласним управлінням кінофікації було проведено величезну роботу по відновленню і розвитку кіномережі. Вже на кінець 1944 року в області функціонувало 19 державних кіноустановок (7 міських кінотеатрів, 7 стаціонарних районних кіноустановки, 4 звукові і 1 німа кінопересувка), які за півроку обслужили понад 4 тис. дорослих і маленьких глядачів [2].

Станом на грудень 1944 року фільмофонд Херсонської обласної контори Головкинопрокату складався з 67 кінострічок. Переважно це були художні патріотичні фільми, зняті в СРСР до або під час війни («Вона захищає Батьківщину», «Морський яструб», «Секретар райкому», «Щит Джургая» та ін.). Були й документальні стрічки («Сталінград», «Урал кує перемогу»), і навіть запис таджикистанського концерту «Під звуки домбр». На той час до місцевого фільмофонду входило всього 5 закордонних картин держав-союзників: чотири американські і одна британська [3].

У кінці 1940-х років у радянському кіновиробництві розпочалася знаменита епоха «сталінського малокартиння», пов'язана з установкою підвищити якість фільмів за рахунок зменшення їхньої кількості. Дійсно, повоєнні радянські фільми не відзначалися тематичною і жанровою різноманітністю. Дуже мало знімалося комедійних, пригодницьких, музичних фільмів.

Дійшло до того, що в 1951 році в СРСР було випущено лише 7 кінокартин. Тому Головкинопрокат з року в рік пропонував глядачам усе більше зарубіжних стрічок. Підраховано, що за період 1949-1952 років з усіх показаних на

радянських екранах фільмів на вітчизняну продукцію припадав лише 31 %, а решту прокату займали закордонні стрічки.

З одного боку, в галузі кінообслуговування населення належало всіляко боротися, за тодішнім розпорядчим кліше, «з проявами буржуазного націоналізму, космополітизму, низькопоклонства перед розтлінною буржуазною псевдокультурою, з аполітизмом і безідейністю». З іншого боку, навіть у такій заідеологізованій державі, якою був повоєнний СРСР, попит диктував пропозицію, а бюджет потребував надходжень. Люди ж, стомлені лихоліттям війни, голоду і розрухи, хотіли бачити на екранах радість і казку – нехай навіть і чужу.

Треба сказати, що кіносимпатії херсонських глядачів перебували цілком у загальнодержавному руслі: люди охочіше йшли на франко-італійську стрічку «Під небом Сицилії», ніж на радянську «Це було в Донбасі». Перша давала більше зборів і, відповідно, довше знаходилася в прокаті.

На грудневому пленумі обкому ЛКСМУ 1951 року, де докладно розглядалася ідеологічна ситуація в Херсонській області, заступник начальника обласного управління кінофікації повідомив, що за вісім місяців року в області було показано 38 закордонних фільмів і лише 12 радянських, а до січневого замовлення 1952 року взагалі не потрапив жоден вітчизняний фільм [4]. Тоді ж один із членів обкому обурювався, що за два роки його проживання у Херсоні він не бачив на екранах фільм-лауреат Сталінської премії «Зоя» про подвиг Зої Космодем'янської, зате тижнями демонструються зарубіжні стрічки «Маленька мама» і «Петер» [5]. До речі, обидві ці стрічки були зняті у 1934 році (перша – австро-угорсько-американського виробництва, друга – німецького) і належали до так званого трофейного кіно, захопленого Радянською Армією в Західній Європі. Подібні фільми, звісно, проходили жорстку цензуру, з їхніх титрів вирізали назви країн-виробників і називали їх просто «зарубіжними».

Якщо на денних сеансах ще зберігався певний паритет симпатій, то на вечірні ставили переважно фільми «легких» жанрів, оскільки вони давали більше зборів. За це працівників кінофікації і кінопрокату на місцях незмінно критикували, звинувачуючи у надмірній комерціалізації.

Незмінною популярністю користувалися мелодрами, комедії та пригодницькі фільми виробництва як країн народної демократії, так і капіталістичних. Кіноафіші того періоду рясніли заманливими заголовками, як-от: «Вежа смерті», «Індійська гробниця», «Під кардинальською мантиєю», «Пригоди венеціанця», «Сестра його дворецького», «Скандал у Клошмерле» тощо.

Така ситуація з глядацькими симпатіями визнавалася ненормальною, однак навряд чи місцева владні органи могли змінити щось у ній кардинально. Вочевидь, вони не могли і не хотіли зрозуміти справжні причини цього явища. Тому шукали і знаходили винних: відділи кінофікації, управління культури, керівництво установ і підприємств, партійні і комсомольські організації, батьки і школа взаємно звинувачували одні одних у недостатній увазі до масово-виховної роботи. Вважалося, що ситуацію можна покращити шляхом збільшення лекцій і доповідей, запровадження посад кіноорганізаторів при кінотеатрах, підвищення ідейного рівня кіномеханіків і т. п.

Дійсно, успішність прокату багато в чому залежала від якості роботи кіномеханіків. Станом на 1952 рік їхня чисельність зросла удесятеро порівняно з 1944 роком і становила понад двісті чоловік [6]. Переважно це були молоді люди, у т. ч. багато комсомольців, і на комсомольських пленумах з року в рік критикували низький політичний рівень більшості з них.

Робота кіномеханіків справді викликала багато нарікань як з боку населення, так і з боку безпосереднього керівництва. Звичайним явищем були зрив кіносеансів, невідповідність реклами змісту, демонстрація частин фільму в невірному порядку, нетверезий стан на роботі і т. п. Але ж не все залежало від кіномеханіків: наприклад, коли під час сеансу ламалася апаратура, рвалася кіноплівка, фільми були зношені аж до втрати зображення, контора Головкинопрокату не встигала вилучити стрічку зі згадкою про чергового «ворога народу»...

Необхідність виконання державного плану прокату штовхала окремих демонстраторів до пошуків «творчих» рішень, як-от: зібрати гроші за показ і поїхати до його початку, або давати по два сеанси до глибокої ночі, або по декілька разів демонструвати одну й ту саму картину в одній місцевості під різними заголовками.

У плані креативного підходу показові наступні випадки. У Новотроїцькому районі один винахідливий кіномеханік задля зацікавлення глядацької аудиторії «удосконаливав» заголовки біографічних картин: замість «Олександра Попова» пропонував «Партизана Олександра Попова», замість «Академіка Івана Павлова» – знов-таки «Партизана Павлова». І коли після сеансу глядачі резонно поцікавилися, чому замість очікуваного партизана вони побачили солідного вченого в білому халаті, їм пояснили, що це – перша серія, а ось у другій академік Павлов потрапить у партизани [7].

Значну складову фільмофонду складали стрічки просвітницького напрямку: науково-природничі і особливо агротехнічні, які, однак, не викликали великого зацікавлення. Управління кінофікації періодично дивувалося, що райони і колгоспи дають мало заявок на фільми сільськогосподарської тематики. Тому їх активно демонстрували на кінофестивалях, ставлячи в один кіносеанс із художніми фільмами і беручи з глядачів подвійну плату.

У грудні 1952 року в Херсоні відбулася конференція кіноглядачів, учасники якої «...гаряче підтримали один з найважливіших заходів – розширення програм кіносеансів за рахунок хронікальних і науково-популярних фільмів». Серед тем, запропонованих херсонцями, були: влаштування Всесвіту, походження людини, великі будови комунізму, досягнення радянської науки і техніки, звірства американських окупантів у Кореї і т. д.

У перші повоєнні роки поширеною формою кінообслуговування були кінофестивалі, які мали являти собою «справжнє свято радянського кіномистецтва». Їх проводили декілька разів на рік із найрізноманітніших приводів: підготовки до виборів депутатів трудящих, посівних і збиральних кампаній, святкування річниць та ювілеїв, шкільних канікул тощо. Фільми для фестивалів підбиралися виключно радянського виробництва і переважно історико-патріотичної тематики.

Перший такий фестиваль провели вже у грудні 1944 року у 13 районах [8]. Однак він, м'яко кажучи, не мав того успіху, на який розраховували

організатори. Обласне управління кінофікації звинуватило в провалі районну владу, яка халатно поставилася до заходу, не забезпечила пальне для електростанцій і транспорт для перевезення кінокартин [9]. А в Нижніх Сірогозах органи НКВС взагалі зірвали кінофестиваль, ув'язнивши єдиного кіномеханіка за порушення трудової дисципліни: за словами його начальника, він дві доби без їжі і спочинку ремонтував кіноапаратуру, а потім «...до обіду випив стакан горілки і від втоми та слабкості сп'янів» [10].

Коли мова заходила про кіно, на всіх рівнях прийнято було цитувати два вислови: буцімто ленінський «...З усіх мистецтв для нас найважливішим є кіно» та сталінський «...Кіно в руках Радянської влади становить величезну неоціненну силу». З цього начебто випливало, що місцева влада мала приділяти проблемам кіногалузі неабияку увагу, однак реальне життя відсувало їх на другий план.

Однією з головних проблем були постійні перебої в постачанні електроенергії та недостатнє забезпечення паливом електростанцій і генераторів. Не вистачало будівельних матеріалів на відновлення і ремонт приміщень для кінопоказів. У міських кінотеатрах вечорами збиралися місцеві хулігани, відлякуючи пристойну публіку. Частина сільських клубів використовувалися під овочесховища, а діючі клуби не завжди мали сидіння, і людям доводилося дивитися фільми стоячи або приносити стільці з собою. На початку 1950-х років понад триста невеличких населених пунктів Херсонської області взагалі не мали приміщень для показу кінофільмів.

Фільми надсилалися по районах найчастіше поштовими посилками, а якщо була можливість – залізницею або водним транспортом. І хоча їх висилали залежно від відстані за декілька днів до показу, однак негода й бездоріжжя часто призводили до запізнь і зривів графіків руху картин. Сутужно було і з автотранспортом, яким передавали фільми від села до села.

Районне керівництво далеко не завжди мало можливість чи бажання йти назустріч «найважливішому з мистецтв». Ось деякі вислови голів райвиконкомів і секретарів райкомів партії, зафіксовані у скаргах начальників райвідділів кінофікації: «Тобі немає чого робити, то ти ходиш і набридаєш зі своїм кіно», «Сім літ мак не родив і голоду не було, так і нам потрібне твоє кіно», «Ви гроші за кіно отримуєте – от і наймайте підводи та їдьте, куди вам треба» [11].

Та все ж, незважаючи на труднощі, кіномережа Херсонської області з року в рік стабільно розширялася. З 1944 по 1952 рік кількість державних кіноустановок зросла вдесятеро, обласний фільмофонд збільшився у шість разів, кінопокази з кожним роком охоплювали все більше глядачів.

Кіно дедалі більше входило в життя радянського суспільства, а суспільство входило в новий, післясталінський, період свого розвитку.

Джерела та література

1. Державний архів Херсонської області, ф. Р-731, оп. 4, спр. 18.
2. Там само, ф. Р-1804, оп. 1, спр. 18.
3. Там само, ф. Р-1804, оп. 1, спр. 24.
4. Там само, ф. Р-1804, оп. 1, спр. 41.
5. Там само, ф. Р-1804, оп. 1, спр. 45.
6. Там само, ф. Р-1804, оп. 1, спр. 57.
7. Там само, ф. Р-1804, оп. 1, спр. 137.

8. Там само, ф. Р-1948, оп. 1, спр. 45.
9. Там само, ф. Р-1948, оп. 1, спр. 46.
10. Там само, ф. Р-1979, оп. 1, спр. 41
11. Там само, ф. Р-3282, оп. 1, спр. 16.
12. Там само, ф. Р-3282, оп. 1, спр. 19.
13. Там само, ф. П-4, оп. 2, спр. 140.
14. Там само, ф. П-4, оп. 2, спр. 166.
15. Там само, ф. П-46, оп. 1, спр. 107.
16. Там само, ф. П-46, оп. 1, спр. 377.
17. Там само, ф. П-46, оп. 1, спр. 661.

© Коник Ю. О., 2016

Дата надходження статті до редколегії 03.06.2016

Д. Л. Ганченко'

ВІД ЗЕМЛЕВПОРЯДНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ДО ІНСТИТУТУ ЗЕМЛЕУСТРОЮ

Найголовнішою умовою ведення сільського господарства є раціональне використання земельних ресурсів. У 2016 році виповнюється 55 років, як в Україні функціонує дослідницький інститут, на який покладено фахове виконання відповідних робіт – Інститут землеустрою (багатьом відомий як Укрземпроект), регіональні відділення якого є в обласних центрах. Документи державного архіву області дозволяють простежити перші кроки та розвиток установи, визначити її завдання та функції в історичному плані.

У 1961 році Міністерство сільського господарства УРСР зазнає реорганізації, внаслідок якої на базі виробничих частин підрозділів із землеустрою та сівозмін сільгоспуправлінь утворюються землевпорядні експедиції інституту «Укрземпроект». Відповідний наказ інституту видано 01 липня 1961 року, цей же день є початком організації діяльності 25 обласних експедицій [1]. Вже за 3 дні затверджений штатний розпис адміністративно-управлінського апарату Херсонської землевпорядної експедиції у кількості 8 одиниць, серед яких, зокрема, були: начальник, головний інженер, головний агроном, бухгалтер, секретар, завгосп, завідувач складу геодезичних інструментів, який водночас обіймав посаду (цікаве поєднання) і завідувача архіву [2]. Нова структура створювалася оперативно, що має бути прикладом для численних реорганізацій нинішніх установ.

У перший рік роботи землевпорядної експедиції її начальником був Ілля Маркіз – землевпорядник з досвідом роботи, випускник Одеського сільгоспінституту; упродовж 1962-1972 років організацію очолював Костянтин

Ганченко Дмитро Леонідович, магістр державного управління, заступник начальника організаційно-аналітичного відділу Державного архіву Херсонської області, м. Херсон

Куліков, який мав за плечима профільну освіту, отриману спершу в Дагестанському землепорядному технікумі, потім – у Московському інституті землеустрою, кілька років війни та 12-річний стаж землепорядника у різних регіонах тодішнього СРСР (Дагестан, Карелія, Туркменістан, Херсонська область) [3]. У наступні роки керівниками Херсонського філіалу були Олександр Яновський (1972-1982), Павло Мунтян (1983-1991), Володимир Бережний (1991-1997), Іван Коржов (1997-2004), Ігор Песков (2004-2016), Неджад Куртаметов (з 2016).

Якщо сформулювати основне завдання «Укрземпроекту», – це роботи, спрямовані на більш раціональне та ефективне використання земель, а саме: вишукувальні, знімальні, картографічні тощо. Враховуючи специфіку ведення господарства на землях Херсонщині, тим більше, що наш край традиційно вважається зоною ризикованого землеробства, – роботи у фахівців вистачало. Основні заходи можна поділити на декілька напрямів: розроблення проектів землепорядкування сільгосп підприємств (тоді переважно колгоспів і радгоспів), а також міжгосподарського землепорядкування; ґрунтові дослідження; вишукувальні та проектні роботи з відведення земель підприємствам та організаціям; роботи, що стосувалися державного обліку земельних фондів та ведення земельного кадастру. Після урядової постанови щодо захисту земель від ерозії (руйнування вітром і водою верхнього шару ґрунту) у 1969 році обласні землепорядні експедиції перетворені у філіали інституту «Укрземпроект», до їх завдань додалися протиерозійні заходи – проектування будівництва протиерозійних споруд і захисних лісонасаджень [4].

Вже протягом другого півріччя 1961 року працівниками експедиції було складено і затверджено землепорядні проекти для 26 колгоспів і 3 радгоспів. Дотримувався певний порядок розгляду цих проектів: на засіданнях власної технічної ради, районної планової комісії, правліннями колгоспів, загальними зборами колгоспників та райвиконкомами, в окремих випадках – і технічною радою обласного управління сільського господарства [5]. У 1961 році складені обласна та районні карти землекористування, наступного року розпочато складання районних карт ґрунтів. Проводилося коригування наявного в господарствах картографічного матеріалу. Розпочато роботи щодо сільськогосподарського освоєння Нижньодніпровських пісків. Час від часу виконувалися роботи за межами області та республіки: так, замовниками робіт виступали, наприклад, Кустанайська та Кзил-Ординська земекспедиції Казахстану [6]. Слід зазначити, що виробничий штат землепорядних експедицій був досить великий. Так, на початок 1963 року, крім згаданого адмінперсоналу, експедиція налічувала 117 фахівців, які ділилися на 9 загонів із землепорядкування та 4 загони з обстеження ґрунтів, основну кількість працівників складали інженери та техніки: землепорядники, агрономи, ґрунтознавці, агрохіміки, картографи тощо [7]. На базі установи проходили практику студенти Львівського сільгоспінституту, землепорядного факультету Полтавського сільгосптехнікуму. Звіти організації дають можливість уявити загальні обсяги сільськогосподарських робіт того часу. Так, зазначалося, що за 1974 рік, зокрема, виконано обстеження ґрунтів 189,2 тис. га (результати обстежень видавалися господарствам з рекомендаціями щодо раціонального використання ґрунтів), складено проекти насаджень садів і виноградників

площею 1 267 га, полезахисних лісосмуг – 1 288 га (щороку ця цифра була в межах 0,8-2 тис. га); там само і вказано, що вартість лісосадивних робіт склала 432,8 тис. крб. [8]. У 1979 році Херсонський інститут завершив складання технічної документації із встановлення водоохоронних зон і прибережних смуг малих річок і водоймищ. У 1980 році обласними філіалами було виконано земельно-оціночні роботи всіх сільськогосподарських угідь, де враховувалося вартість валової продукції або врожайності, окупність витрат та диференційний дохід. Так, Херсонська філія звітувала про проведення оціночних робіт на площі 1 920,6 тис. га, що складало 99 % сільгоспугідь області [9].

Працівники Херсонського філіалу «Укрземпроекту» на чолі з директором біля будівлі установи. 1970 р. [10]

Адміністрація Херсонської земекспедиції спершу знаходилася у дореволюційному будинку по вул. Комсомольській (зараз – вул. Старообрядницька, 34, у будівлі знаходиться Державна фітосанітарна інспекція області), загалом під потреби організації було виділені приміщення у різних районах міста, що створювало певні незручності. У 80-х роках філіал «Укрземпроекту» перевели у 5-поверхову споруду по вул. 9-го Січня (нині – вул. Пилипа Орлика), згодом – за адресою по вул. Комсомольській, 7, де вона і знаходиться донині (Старообрядницька, 7). Змінювались неодноразово найменування і підпорядкованість (Держагропрому, Українській академії аграрних наук, Держземагентству, Держгеокадастру); сучасну назву Херсонський науково-дослідний та проектний інститут землеустрою носить з 2003 року, проте, попри реорганізації, незмінним залишається основний принцип – раціональне використання та охорона земель.

Джерела та література

1. Державний архів Херсонської області (далі – Держархів Херсонської обл.), ф. Р-3901 Херсонський філіал Українського республіканського проектного інституту по землеустрою «Укрземпроект», оп. 1, спр. 1, арк. 8.
2. Там само, арк. 1
3. Там само, спр. 2, арк. 16зв., 18, спр. 11, арк. 5-6.
4. Віхи історії інституту землеустрою // Режим доступу: <http://land.gov.ua/struktura/derzhavni-instytuty-zemleustroi/96065-vihy-istoriyu-instytutu.html>
5. Державний архів Херсонської області, ф. Р-3901, оп. 1, спр. 2, арк. 1-4, спр. 11, арк. 2-6.
6. Там само, спр. 11, арк. 56.
7. Там само, спр. 11, арк. 16.
8. Там само, спр. 69, арк. 1-14.
9. Там само, спр. 107, арк. 6-12.
10. Держархів Херсонської обл., од. зб. П-17993.

© Ганченко Д. Л., 2016

Дата надходження статті до редколегії 09.06.2016

Я. Г. Фітьо

МИКОЛА ІВАНОВИЧ БРАТАН – ПОЕТ, ПРОЗАЙК, ДРАМАТУРГ У ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАРХІВУ ОБЛАСТІ

Документи фондів особового походження становлять значну частину документальних джерел, що висвітлюють історію нашого народу і його культури. У них найповніше відбилися справжні думки і дії людей, часто сховані від офіційної документації, зафіксувалися живі свідчення сучасників про історичні події, суспільні погляди і реальні взаємини людей у житті. Важливою складовою фондів особового походження є документи діячів культури, літератури і мистецтва, які жили та працювали в області. Вивчення цих документів дозволить ґрунтовно і всесторонньо з'ясувати персональний внесок конкретної особистості, тому дуже важливо висвітлювати документальні надбання архіву, аби дослідникам та громадськості було легше знайти і користуватися інформацією з джерел, якою вони цікавляться. Культурні діячі рідного краю завжди викликали інтерес, тому дослідження з цієї теми не аби як актуальні.

Починаючи з 1987 року, на зберігання до Державного архіву Херсонської області надходили документи від поета, заслуженого діяча мистецтв, члена Національної спілки письменників України Миколи Івановича Братана. Діяльність і

Фітьо Яна Григорівна, провідний спеціаліст відділу формування Національного архівного фонду та діловодства Державного архіву Херсонської області, м. Херсон

творчість письменника відображена в більше ніж 100 поетичних збірках, понад 300 пісень, тисячі експромтів, збірках віршів для дітей, літературознавчих розвідках, а також понад 20 драматичних поемах.

*М.І.Братан, 1960 р.
Держархів Херсонської обл., ф. Р-4074, оп. 1, спр. 121, арк. 3*

Народився М. І. Братан 19 грудня 1934 року в селі Семенівці Каховського району Одеської, нині Херсонської області, але записали його день народження 1 січня 1935 року[1, с. 1]. З автобіографії поета: *«Новий 1935 рік моя мама Наталя Іванівна і тато Іван Гаврилович зустрічали в колі молодої родини, де наймолодшим сином первістком – був я. Паспортна дата мого народження децю зменшена, хрестили мене близько дня ангела, тому й назвали Миколою. Я народився й виріс в «українському Техасі», як назвав таврійський степ Юрій Яновський. Батьківська лінія родоводу веде в славу Полтавщину, тож Олесь Гончар в автографі на роман «Собор» написав мені – «Степовикові полтавського кореню». ...У рідному селі Семенівці Каховського району пішов до школи-семирічки восени 1943 року після визволення від німецько-фашистської окупації. Вчився залюбки. Десь у п'ятому класі написав перший вірш. Далі були незабутні роки навчання в Бериславському педагогічному училищі. На цей період припадає першодрук у районній та обласній газетах. Три роки служби в армії зміцнили тяжіння до віршів, «солдатські» мої сповіді друкувалися в київській «Літературній газеті», в журналі «Вітчизна», та навіть у «Советском воине» (Москва). Повернувшись на малу батьківщину, став газетярем у Бериславській*

районній газеті, де в 1961 році видав першу збірку «Смаглява Таврія», назва якої набула дивовижного поширення...» [2, арк. 1].

У 1954 році закінчив педагогічне училище у місті Бериславі Херсонської області, за фахом учитель початкових класів, алгебри і фізики. 1966 року закінчив Одеський державний університет, факультет української філології, за фахом учитель української мови та літератури. Працював у газетах, на радіо, телебаченні, викладачем у Херсонському державному педагогічному інституті. У 1971-2006 рр. очолював Херсонську обласну організацію Національної спілки письменників України. Обирався делегатом VI, VII, VIII з'їздів спілки письменників СРСР та VI, VII, VIII з'їздів спілки письменників України. Тривалий час очолював місцеві осередки Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка та «Злагода». 1 квітня 2004 року йому було присвоєно звання «Заслужений діяч мистецтва України».

Так як поет із хліборобського роду, він добре знав життя селянства, тому в більшості його творів відображено життя села двадцятого та початку двадцять першого століття, свідком якого він був.

В архівному фонді письменника зберігаються такі творчі праці як: повість «Діждалися весілля» (1981), романи «Перепелина ніч» (1988), «Бережина» (1995), «Танго над лиманом» (2001), «Далі буде» (2006), «Голодна кров» (2007), присвячені хлібодарам Таврійського краю, їх побуту, спілкуванню з владою, проблемам часу та подоланню життєвих труднощів. Деякі роботи фондоутворювач передав у кількох варіантах та з авторськими правками, тож ми маємо можливість побачити перші доробки автора та їх кінцевий варіант [3].

До фонду надійшло багато поетичних збірок, це такі як: «Смаглява Таврія» (1961), «Луни» (1964), «Веселку – людям» (1966), «Поступ» (1968), «Свято на Перекопі» (1970), «Правда хліба» (1973), «У дорозі до Вас» (1974), «Від першої особи» (1977), «Я — Сиваш» (1978), «Степові люди» (1979), «Озерниця» (1982), «Добриня» (1984), «Портрет з дороги» (1984), «Небо над долиною» (1985), «Поезії» (1986), «П'ята група крові» (1990), «Знову експромти» (2002), «Дожинок» (2005), «Семенівське шосе» (2007), «Гіркі експромти» (2007), «Експромти з посмішкою» (2009), «Від сонця до сонця» (2010). Ознайомившись з фондом поета, дослідники відчують актуальність тематики, правдивість образів, уславлення рідного краю, індивідуальний стиль написання творів.

М. І. Братан виступив також у галузі поетичного перекладу. Так, у 2004 році у видавництві «Айлант» була надрукована довгоочікувана книжка перекладів «Гостина». Вона включала дев'яносто п'ять високомайстерних перекладів із двадцяти однієї мови: аварської, вірменської, російської, німецької, угорської, болгарської, чеченської, осетинської, інгуської, черкеської, чуваської, узбецької, білоруської, грузинської, туркменської, іспанської та інших. У передмові до книги Микола Іванович Братан наголосив: «Переклади – моя давня пристрасть. Перекладав те, що найбільше подобалося в інших літературах, твори своїх замежних друзів і побратимів, щасливий тим, що їх у мене багато. Живить мене священне почуття «акродужного перевисання до народів», заповіданого великим Павлом Тичиною. Здавна й донині. На всі часи» [4, с. 1].

Важко обрахувати скільки віршів поета покладено на музику відомими композиторами-краянами, майже всі ці твори містяться в його фонді: «У дорозі до Вас», «Це святиня моя», «Речитатив скіфа», «Голуби над батьківською

хатою», «Зоря України», «Я без пісні і дня не прожив», «Рідна Херсонщина», «Згадайте, земляки», «Приснилася хата», «Добрий ранок, поле». Вони стали улюбленими піснями заслужених і народних артистів України: Наталі Лелеко, Харіса Ширінського, Віктора Гурби, Михайла Варгуна (керівника фольк-гурту «Свічадо»), співаків Івана Бурлаки, Олени Лютої; аматорських ансамблів, фольклорних колективів [4].

Понад 20 драматичних поем і повістей написав Микола Братан: «Ковила тече за обрій», «Туга», «Відчахнута віть», «Кавказ піді мною», «Махно в Парижі», «Сузір'я плеяд», «Іде батько Махно». Серед них чільне місце займають твори, присвячені безсмертному Кобзареві – Тарасові Шевченку – українському поету, художникові, генію і пророку, борцеві за волю народу й України: «Сердитий Бог» (1997), «Колюча нива» (2004), «Лукавий сон» (2007), «Побите серце» (2009). Всі вони передані на державне зберігання.

13 березня 2010 року Миколи Івановича Братана не стало. Поховано його на міському кладовищі. Рядки зі статті Анастасії Козак, в газеті «Вгору» говорять: *«Перший вірш він написав майже випадково, а сьогодні його пісні співають у родинному колі за столом. Микола Братан залишив цей світ, але його творчість продовжує жити»*[5].

Рішенням XII сесії шостого скликання від 23 грудня 2011 року № 164 Каховської районної ради було присвоєно комунальній установі «Каховська районна об'єднана бібліотека» ім'я українського поета і прозаїка, уродженця села Семенівки Миколи Братана. Підставою для цього стало клопотання колективу бібліотеки та ініціатива самих депутатів районної ради.

За життя Микола Іванович Братан особисто передавав свої документи до архіву, а в 2014 році це зробила вдова письменника, Раїса Василівна. Нові надходження документів, відображають духовний і творчий шлях поета, члена Національної спілки письменників України. Серед документів є вірші, статті, фотографії. Крім творчих матеріалів, у фонді зберігаються особисті документи – такі як дарчі надписи М. І. Братану на титульних аркушах книг, почесні грамоти, диплом, записні книжки Миколи Івановича, зошити з контрольними роботами М. І. Братана за часів навчання в Одеському державному університеті ім. І. І. Мечникова, нотатники. Фонд поповнився документами громадської діяльності письменника: текстами виступів М. І. Братана на з'їзді Спілки письменників України, планами проведення літературних заходів, а також рецензіями на його творчі праці. Також ми маємо можливість ознайомитися зі статтями про М. І. Братана: О. Гресь «Презентація «13», О. Пітоєва «Бібліотека імені Братана», В. Калини «Автографи Миколи Братана зібрали з усіх усюд». Дуже цікавим для користувачів можуть виявитись зображувальні документи, адже є можливість на власні очі побачити світлини поета, його фотографії від молодих років до сьогодення [6].

«Я не пишу стихів, які кладуть в архів» – запально мовив колись молодий поет. Згодом він признався у своїй неправоті, коли його документи у державному архіві області вже один з найкращих і найбагатогранніших фондів особового походження [7].

Завдяки дбайливому ставленню фондоутворювача до свого особистого архіву, Державний архів Херсонської області був поповнений багатьма творчими доробками письменника, було сформовано 138 справ за 1952-2012 рр. (Р-4074).

У даний час робота над упорядкуванням нових надходжень від вдови Миколи Івановича Братана триває.

Джерела та література

1. Золота вага долі : літ. портрет М. Братана / Таїсія Щерба. – Херсон, 2010. – 143 с.
2. Державний архів Херсонської області (далі – Держархів Херсонської обл.), ф. Р-4074 Письменники, Братан Микола Іванович – (нар. 01.01.1935), письменник, оп. 1, спр. 78.
3. Там само, ф. Р-4074, оп. 1, спр. 7, 21, 124, 106, 107.
4. Там само, ф. Р-4074, оп. 1, спр. 79.
5. Козак А. Микола Братан – у дорозі до нас // Вгору (Херсон). – 2011. – № 37(468), 15 верес. – С. 17.
6. Фітьо Я., Гуляева К. Життя видатних земляків документальним рядком архіваріуса. // Наддніпрянська правда (Херсон). – 2015. – № 59, 05 серп.
7. Держархів Херсонської обл., аудіовізуальні документи, од. зб. 13, од. оп. 31, 1996.

© Фітьо Я. Г., 2016

Дата надходження статті до редколегії 07.06.2016

ІСТОРИЯ В ДОКУМЕНТАХ

Збірник наукових доповідей III архівних читань
(Херсон, 20 квітня 2016 року)

Упорядник: І. Ю. Сінкевич
Відповідальний за випуск: Г. Б. Проценко
Технічний редактор: С. Г. Дудченко

Підписано до друку 15.11.2016 р. Формат 60x90/16.
Папір офсетний. Друк різнографія. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк.4,0. Тираж 100 прим. Зам. № 32

Віддруковано з готових оригінал-макетів в ТОВ “Айлант”
Свідоцтво про реєстрацію ХС №1 від 20.08.2000 р.
73000, м. Херсон, пров. Пугачова, 5/20
тел.: 49-33-48.